

Lafferton Emese

A „magyar arc vita”

*Faji gondolkodás a magyar néprajzban és az antropológiában a századfordulón**

A MAGYAR BAJUSZ: BEVEZETÉS

A neves természettudós és néprajzkutató Herman Ottó (1835–1914) 1902-ben kiadta *A magyar nép arcza és jelleme* című könyvét. Herman szavait idézve, a „mű végcélja” az arcban tükröződő „sajátos magyar tulajdonságoknak a megállapítása” volt, így figyelme elsősorban az arcra és különösen a szemre összpontosult. Könyve végén elégedetten jelenti ki, hogy kimutatta „a szem kifejezésében a magyar jegyet, mely az egész typus lényét kisugározza”.¹ Herman a következőképpen érvelt: „az emberi arc rendesen múló jegyei *belső* vagy *külső* ingerek tartós vagy állandó behatása alatt arculati – fiziognómiai – jegyekké válhatnak és ekkor az arcnak [...] u.n. tipikus kifejezést adhatnak”. Ezen jegyek közül a legfontosabb a szem kifejezése, és vele a száj kiegészítő, azaz kölcsönös alakulása.²

A faji típusok meghatározásánál a különböző arcjegyek szemrevétele nem számított újdonságnak a századfordulós antropológiában. Ám a tény, hogy Herman a „szem kifejezését” tartotta döntőnek, nem pedig annak formáját vagy színét, már kissé problematikusnak bizonyult, és egyfajta romantikus idealizmust sejtetett. Hagyományosan a száj is kifejező arcjegynek számított, ám Herman azt elhagyni kényszerült az arcot díszítő szőrzet érdekében: a magyar arc meghatározásánál „sok esetben nélkülözniük kell az egyik lényeges alapelemet, t.i. a *száj* alakulásának tiszta képét, azért, mert a magyarság nemcsak bajuszos, hanem bajuszára büszke, ebben tisztességének és tekintélyének egyik nélkülözhetetlen elemét ismeri föl”.³

Hogy bemutassa azt „a roppant alakító erőt, amely a magyar bajuszban, szemöldökben rejlik”,⁴ Herman a következő kísérletet tette könyvének lapjain. Maga elé vette két politikus, az angol Lord Derby (1799–1869) és Deák Ferenc arcképeit, kimásolta az arcvonalakat egy finom, áttetsző papírra, majd Deák haját és bajszát Lord Derby arcvonalaira másolta, illetve Lord Derbyét Deákéra.

* Jelen kutatás az Európai Unió „Seventh Framework Programme for research, technological development and demonstration” keretében kapott támogatást (PIEF-GA-2009-255614). A tanulmány alapjául részben egy angolul már megjelent cikk szolgál: Lafferton 2007.

¹ Herman 1902: 29, 138.

² Herman 1902: 80.

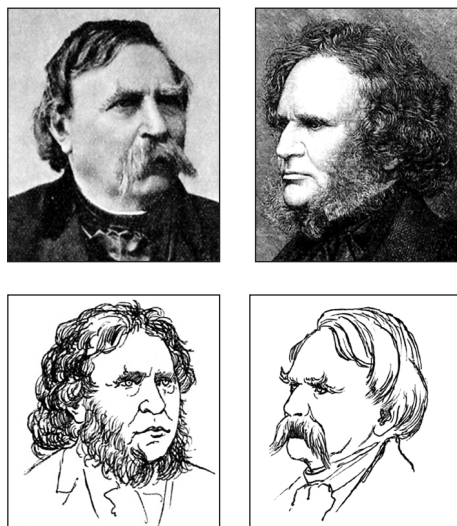
³ Herman 1902: 90.

⁴ Herman 1902: 88.

Az eredményt Herman teljesen meggyőzőnek találta: Deák vastag, ősz hajával, bajszával és szemöldökével Lord Derby igen hasonlatossá vált Deákhoz, míg Deák egyáltalán nem közeledett Lord Derbyhoz, akinek a „bodros haj[á]ban és a pofaszakáll[á]ban nincsen meg az az alakító jellemző erő, amely [Deák] erős fejlődésű, szájborító bajusz[ának] tulajdona.”⁵

Herman könyve valójában vehemens és kritikus válasz volt a néprajzkutató Jankó János által összeállított arcképgyűjteményre, amellyel Jankó az ideáltipikus magyart próbálta bemutatni az 1900-as párizsi Nemzetközi Antropológiai és Régészeti Kongresszuson.⁶ Az Antropológiai Kongresszus csupán egyike volt az 1900-as párizsi világkiállítással párhuzamosan szervezett tudományos összejöveteleknek. Jankó kétségtelenül elkövetett néhány hibát a képek készítése során, amit szemére is vetett több kollegája,⁷ ám senkinél nem találunk a Herman támadásához hasonló dühöt. Hermant leginkább az bosszantotta, hogy szerinte Jankó arcképei „inkább gonosztevők, mint tipikus magyaremberek gyűjteményének benyomását [...] teszik mindenkire; bántók minden magyareberre, sérelmesek a nemzetre nézve, különösen a külföldnek úgysem sok jóakaratóval szemben”.⁸ Saját munkájával Herman megpróbálta Jankó „kiadványnak gonosz hatását legalább megengyhíteni,”⁹ és közzétette az általa „szépnék” és „tipikusnak” talált magyar férfiakról készített saját fényképeit is, melyeket a fentebb vázolt, bajusszal és szemmel kapcsolatos „hókuszpókuszszal” vezetett be.

A kortárs szakemberek általában heves kritikával illették Herman könyvét, nevenségesnek találták azt, az antropológiában való járatlansággal és naivitással vádolták meg a szerzőt. Egyesek az öregedő tudós szenilitásával magyarázták a munka létrejöttét, mások Herman sovinizmusának megnyilvánulását látták benne.¹⁰ Tudománytörténészek és történészek körében, a századfordulós magyar

1. kép. Deák és Derby portréi, illetve azok „átrajzolt” változata (Herman 1902: 87–88.)

⁵ Herman 1902: 89.

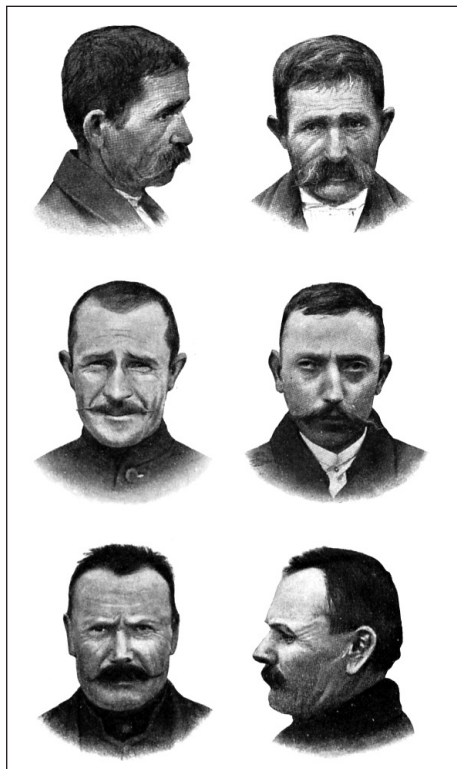
⁶ Jankó 1900.

⁷ Sebestyén 1901; Herman 1902; Herman 1903b; Dobsa 1903; Semayer 1903. A kritikákat alább részletesen is tárgyalom.

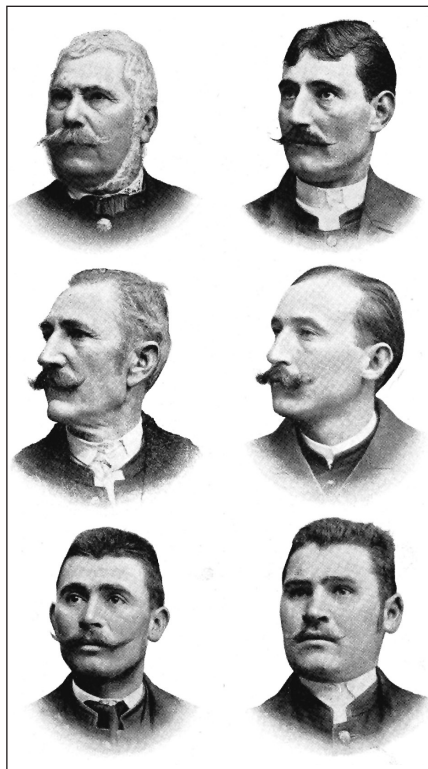
⁸ Herman 1903a: 459.

⁹ Herman 1903a: 459.

¹⁰ Legkritikusabb bírálóihoz: Semayer 1903; Dobsa 1903. Törököt idézi Semayer 1903 és Herman 1903b: 409–411.

2. kép. *Válogatott arcok Jankó János Magyar typosok (1900) című munkájából (Herman 1902: II. tábla)*

3. kép. *A „szépnek” és „tipikusnak” talált magyar férfiak (Herman 1902: VIII. tábla)*

néprajz, antropológia és kapcsolódó tudományok értékelése szempontjából a könyv látszólag nem igényelt komolyabb kérdésfelvetéseket.¹¹ Úgy tűnik, nem nagyon próbáltak meg értelmet keresni Hermannak a bajusszal és a pofaszakállal, a szájjal és a szemmel, a tipikussal és a széppel folytatott kétes kísérletében.

A következő oldalakon megkísérlem kettős kontextusba helyezni Herman könyvét. Az elsőt nevezhetnénk az antropológusok, néprajzosok, orvosok és közszereplők között 1890 és 1903 között lefolyt „magyar arc vitának”. Az időzítés nem véletlen. Ez a hosszú évtized felöleli az 1896-os millenniumi kiállítás felkészülési éveit és az 1900-as párizsi világtárlás utórezgéseinek időszakát. Mindkét esemény nemzeti szempontból roppant jelentősnek számított, és lehetőséget nyújtott a különböző szakterületeken ténykedő tudósoknak, hogy munkájukkal hozzájáruljanak a nemzet önmeghatározásához és nemzetközi megjelenítéséhez. A második kontextusban azt vizsgálom, miként vált a „magyar arc vita” fontos

¹¹ A kialakult vitát Farkas Gyula ismerteti részletesebben, Farkas 1971: 135–155. Trencsényi Balázs Herman művét a kelet-európai nemzetkarakterológiai viták történetét elemző könyvében a magyar nemzeti alkatdiskurzus kontextusában tárgyalja röviden: Trencsényi 2011: 349–350.

epizóddá egy a diszciplínák határain átívelő, átfogó kísérletben a magyar nemzeti lét lényegének meghatározására, különös tekintettel a faji sajátosságokra. Itt elsősorban a néprajzi és antropológiai munka politikai természete érdekel, konkrétan pedig az, milyen nemzetképet alakítottak ki, illetve erősítettek meg e tudományok művelői a századfordulón, azaz hogyan képzeltek el a soknemzetiségű Magyar Királyságot. Cikkem keretei között nem vállalkozhatom arra, hogy megrajzoljam e két tudományterület késő 19. és kora 20. századi történetének átfogó képét. Néhány kulcsfontosságú tudós személyére, kutatási programjára és az intézményi struktúrákra fókuszálva azonban láthatóvá válnak bizonyos tendenciák és stratégiák, melyeket további kutatások finomíthatnak.

Az antropológia, a néprajz és az etnológia kialakulásának és megerősödésének története jelentős eltéréseket mutat Európa és Amerika különböző területein, ráadásul a regionális különbségek megtalálhatók ezen tudományos diszciplínák eszköztárai, kutatási tárgyai és irányultságai körében is.¹² Magyarországon a néprajz (vagy etnográfia) a bölcsészettudomány területén belül vált önálló szakterületté, és erőteljes kulturális irányultsággal a saját, „benszülött” népesség, különösen a parasztság felé fordult. Ezzel szemben az antropológia szinte kizárólag az ember testi, fizikai jellemzőinek a tudománya maradt, amely orientáció szorosan az orvos- és természettudományokhoz kötötte (annak ellenére, hogy az első magyar antropológia tanszék a bölcsészkaron kapott helyet, amit a tanszékvezető Török Aurél hátrányos elhelyezésnek tartott).¹³ Noha Magyarországon ezen diszciplínák részben eltérő érdekeltségekkel, tárggyal és történetekkel rendelkeztek, mindkét tudomány jelentős szerepet töltött be a nemzetépítés 19. és kora 20. századi korszakában, így bizonyos tekintetben mint nemzeti tudományokra tekinthetünk rájuk. E nemzeti feladat fontosságának és a hagyományos gyarmati rendszer hiányának köszönhetően Magyarországon az etnológia – legalábbis a német *Völkerkunde* vagy az angolszász antropológia értelmében – nem gyökerezett meg és nem termelt ki jelentős irodalmat a vizsgált korszakban.¹⁴

¹² Az európai néprajz (a német *Volkskunde*) hagyományosan a saját otthoni népességgel foglalkozott, különösen a parasztság és a „nép” életmódjának, valamint kultúrájának különböző aspektusaival. Míg az etnográfát és etnológiát sokszor felcserélhetően használták, az etnológia (a német *Völkerkunde*, magyarul egyetemes vagy összehasonlító néprajz) volt az, amely nem az otthoni, hanem távoli népek társadalmának vizsgálatára koncentrált. Franciaországban és Angliában az „etnológiának” volt egy általánosabb jelentése is, amely magába foglalta a „faj” tudományos vizsgálatát. Az angolszász világban az antropológia áll közelebb a kontinentális etnológiához (már ami a más területeken élő kultúrák tanulmányozását illeti), ez azonban idővel egy átfogóbb megközelítést tett magáévá, magába olvasztva a fizikai antropológiát, a régészetet, a nyelvészetet és a kulturális antropológiát. Ezzel szemben a kontinentális antropológia (a német és francia *anthropologie*, a magyar antropológia stb.) nagyjából az angolszász világban „fizikai antropológiának” nevezett diszciplínával volt azonos, és az ember biológiai és fizikai aspektusaira koncentrált. Az „antropológiát” itt is ebben a közép-európai értelemben használom.

¹³ Lenhossék 1915a: 186.

¹⁴ A néhány etnológiai munka szerzője nem végzett terepmunkát, és a történetírás nem néprajz-kutatóként vagy etnológusként tartja őket számon: Kósa 1989a: 88, 106.

Az európai és amerikai helyzetet vizsgálva George Stocking különbséget tett a „birodalomépítő” és „nemzetépítő” antropológiai/ néprajzi tradíciók között.¹⁵ Értelmezése szerint az imperialista antropológiai és etnológiai tudást és gyakorlatokat nagy mértékben befolyásolta a „külső mássággal” való találkozás, ami hatékonyan hozzájárult a birodalmi identitás kialakításához. Ezzel szemben a nemzeti néprajzot és fizikai antropológiát a „belső mássággal” való szembesülés, illetve annak megtapasztalása formálta, s e tudományterületek a nemzeti identitás megkonstruálásának és erősítésének eszközeül is szolgáltak. Noha a „birodalmi” és a „nemzeti” kontextusok összehasonlítása felszínre hozott egyes különbségeket az antropológia, a néprajz és az etnológia regionális alakulásai terén, ez a megkülönböztetés részben elhomályosította azokat a kölcsönhatásokat, amelyek fennállhattak a nemzeti és imperialista funkciók és gyakorlatok között, és amelyek egy időben jellemezhettek egy adott kulturális közeget. Ráadásul ahelyett, hogy integrálta volna az imperializmus és nacionalizmus történeti kutatásait, inkább megerősítette azok különállását.¹⁶

Az angolszász történetíráson belül rendszerint az imperialista modell került a figyelem középpontjába annak vizsgálata során, miként hatottak a brit, amerikai és francia gyarmati tapasztalatok az antropológia és etnológia történetére.¹⁷ Ebben az irodalomban ma már elfogadott tény, hogy a gyarmati rendszer működése és a távoli, gyarmatosított embercsoportokkal való találkozás erőteljesen hozzájárult egy hierarchikus és rasszista gondolkodásmód megerősödéséhez, amely viszont segített legitimálni magát a kolonialista projektet. Továbbá a brit, a francia és az amerikai antropológiatörténetek egy dominánsan rasszista orientációtól a pluralistább keretek felé való elmozdulást mutatják a 20. század első évtizedeiben. Frissebb, a közép-európai német tapasztalatot feltáró kiváló munkák markánsan eltérő diszciplináris közeget vázolnak, és egy pontosan ellenkező irányú tendenciáról számolnak be.¹⁸ Úgy tűnik, a 19. század utolsó éveiben ezek a német tudományok elhagyták a században korábban uralkodó, erősen pluralista és humanista tradíciót, és egy sokkal szűkebb értelemben vett nacionalista, *völkisch* jelleget vettek fel. Ez az emberi lényhez (és a tágabb nemzeti formációhoz) való alapvetően pluralista, kulturális hozzáállástól való elmozdulást jelentette a biologikusabb, hierarchikusabb és rasszistább értelmezés felé.

A német antropológiában és etnológiában különösen a gyarmati korszak első évtizedeiben tapasztalt kulturális pluralizmus erőteljes hagyománya egyértelműen megkülönbözteti a közép-európai esetet annak nyugat-európai és amerikai változataitól. A közép-európai környezet azonban, úgy tűnik, nem egyetlen

¹⁵ Stocking 2001: 286–287.

¹⁶ Ezek integrációjának szükségességét hangsúlyozzák bevezetőjükben Cooper–Stoler (eds.) 1997: 1–58.

¹⁷ A terület nagy irodalmából: Stocking 1968; Hinsley 1981; Stepan 1982; Stocking 1987; Goody 1995; Baker 1998; Pels–Salemink (eds.) 1999; Stuchtey 2005. Az orosz birodalmi helyzethez Avrutin 2007; Knight 2008; Mogilner 2013.

¹⁸ Proctor 1988; Massin 1996; Zimmerman 2001; Penny 2002; Penny–Bunzl (eds.) 2006.

tradíciónak kedvezett. Mint azt jelen tanulmányomban megkísérlem bemutatni: a magyar modell is egy eltérő példát mutat.¹⁹ A német paradigmához hasonlóan Magyarországon is egy pluralista, kulturális és erősen integratív néprajzi hagyomány volt a meghatározó a 19. század utolsó harmadában. Ez a tradíció azonban, úgy tűnik, még ha halványult is a századfordulón, nem mutatott jelentős eltolódást egy biológiai alapokra fektetett hierarchikus és rasszista gondolkodásmód irányába az első világháború kezdete előtt. Természetesen nem állítom, hogy Magyarországon nem jelentek meg a nemzetközi tudományosságban általában is jellemző biologizáló elméletek és megközelítések. A magyar néprajzon belül azonban ebben az időszakban nem nyert teret a szélsőséges szociáldarwinizmus, és továbbra is megmaradt a „faj” és etnikum kulturális megközelítésének primátusa. Ennek okai részben a soknemzetiségű Magyar Királyság egyedi szociopolitikai körülményeiben és az azokra épülő kormányzati stratégiákban keresendők. Jelen tanulmányomban azonban nem csupán azt szeretném bemutatni, mennyire határozta meg az ország multietnikus természete ezen diszciplínák értelmezési kereteit, hanem azt is tárgyalom, milyen politikai funkciót tölthettek be e tudományok a nemzetépítés és liberalizmus korában. A 19. században éppen ezek a tudományágak konstruálták meg az „etnicitás” és „faj” fogalmait, s ily módon aktívan részt vettek a nemzetépítés folyamatában. A századfordulós magyar néprajz nem pusztán a magyar nép tanulmányozásán fáradozott, hanem a „magyar nemzetet alkotó népén”,²⁰ és az etnikai csoportok képzete mögött folyamatosan ott lebegett a nemzetiségek kérdése, tehát a legtöbb esetben a politikai funkció elválaszthatatlanul részét képezte a tudományos munkának. Nem csak arról van tehát szó, hogy a korabeli liberalizmus kijelölte ezen diszciplínák mozgásterét; véleményem szerint ezek a tudományok maguk is hozzájárultak a magyar liberalizmus fenntartásához.²¹

¹⁹ Itt nincs lehetőség annak vizsgálatára, milyen mértékben lehet érvényes a magyar példa az Osztrák–Magyar Monarchia egészére. Az osztrák helyzetről: Fuchs 2003, 2011; Marchland 2006; Berner 2010.

²⁰ „Az ethnographia semmi egyéb, mint a nemzetet alkotó nép ismeretének tudománya. A népeket helyesen és jól kormányozni, a népek igazi tudományos ismerete nélkül nem lehet. A mi hazánk sokféle népnek volt mindig és lesz is hazája. A magyar államférfiú feladata ezeket a különböző jellemű, törekvésű és értékű népeket a hazaszeretetben és a nemzeti állam céljainak egyakarátú szolgálatában egyesíteni. [...] ezt a problémát nem lehet a hazai nemzetiségek etnikumának tudományos ismereten alapuló tekintetbevétele nélkül megoldani.” Jancsó 1900: 11.

²¹ A liberalizmusra sem elméleti meghatározásában, sem történeti megjelenési formáiban nem szabad úgy tekintenünk, mint ami természetétől fogva szemben állt bizonyos elméletekkel, ideológiákkal és gyakorlatokkal, például a nacionalizmussal, a darwinizmussal, a rasszizmussal, a kirekesztéssel vagy az alárendeléssel: McClintock 1995; Mehta 1997, 1999. A néprajz és az antropológia története idevonatkozó részeinek vizsgálata által jobban megérthetjük magát a korabeli magyar liberalizmust is.

A „MAGYAR ARC VITA” 1890–1903

Olyan kérdések, mint hogy „Mi a magyar?” és „Hogyan lehet a magyarság lényegét megragadni?” korántsem korlátozódtak a tudomány területére. Ezek a közérdeklődésre is számot tartó és politikailag is fontos kérdések voltak a nemzeti és világkiállítások idején. 1890-ben, a millenniumi kiállításra való felkészülés részeként Munkácsy Mihály megbízást kapott a kormánytól egy hatalmas (6x13 méteres) festmény elkészítésére, mely a szintén a Millenniumra épülő Parlament képviselőházi üléstermék volt hivatott díszíteni. A festmény témája a magyar honfoglalás volt, ami óhatatlanul kérdéseket vetett fel Árpád és hadai bevonulásának ábrázolását és politikai értelmezését illetően, különösen a területen lakó népekre (szlávok, bolgárok és avarok) való tekintettel.²²

A Párizsban készülő festményt 1893 tavaszán Munkácsy közszemlére bocsátotta a párizsi Szalonban. Noha sokan lelkesen ünnepelték a festményt, az arcok hitelességét illetően Pesten egyszeriben kritikák lavinája indult meg. „Lehet-e antropológiai[lag] hiteles megbízhatósága az olyan képnek, amelyen az ezer év előtti magyar típus a mai Párizs népének típusáról van lemásolva? Amelyen a mi ázsiai eleink ábrázata a Boulevard de Grenelle embereiről kölcsönződött?” – tette fel a kérdést az újságíró Tóth Béla. Hiteles feljegyzésekre alapozva Tóth tudni vélte, hogy „Árpád eredetije egy dél-franciaországi születésű úr, a lavillette-i gázgyár tisztviselője volt”.²³ „Monsieur Arpad. A párisi honfoglaló” címmel a *Magyar Hírlap* hasábjain megjelent cikkben mind a hét vezérről hasonló történeteket adtak közre, nevetség tárgyává téve a festő modellválasztását.²⁴ A festmény tudományos körökben is nagy vihart kavart. A koponyatan (kranio-metria) nemzetközileg elismert mestere, és egyben az magyar egyetemi fizikai antropológia atyja, Török Aurél is igen csalódottan nyilatkozott:

„Felette sajnós dolog, hogy amikor 1896-ban a Millenniumot fogjuk megülni, nem leszünk képesek őseink faji típusát festményeken és szobrokon bemutatni, és legnagyobb valószínűséggel a Munkácsy Honfoglaló képén is hamis Árpád fog tündökölni.”²⁵

A kritikák hatására Munkácsy gyorsan visszazállította a festményt műhelyébe, és még fél évig dolgozott rajta, átfestve az alakok nagy részét. Úgy tűnik, kevés sikerrel: „Ebből a fehér lovon ülő, Boulevard des Italiens-i szakállas úrból Árpád már sohasem lesz többé” – hangzott a lesújtó vélemény.²⁶ A kritikusok szerint a képnek „a fajtípust illetően hitele nincs.” A festményen a magyar alakokat „kétseknek, idegen hatásúaknak” találták. Még Jókai arca sem felelt meg

²² Munkácsy festményének részletes politikai és történeti kontextusához: Cieger 2015.

²³ Tóth 1893: 2.

²⁴ „Monsieur Arpad” 1893.

²⁵ Törököt idézi Bartucz 1938–1939: 148.

²⁶ Bartucz 1938–1939: 148.

a célnak: Thaly Kálmán szerint még „Jókai Mór szelíd, nem is egészen tipikus magyar arca nem ringathat bennünket abban az illúzióban, hogy őseink valamelyik hadverő vezére áll előttünk.” Annál nagyobb egyetértés alakult ki ellenben a szláv típusok nagyszerűségét illetően. Beöthy Zsolt szerint például „E kerekfejű, sima és szőke hajú, s részben sápadt arcú, nehézkes alakokon a szláv természetnek és az ismeretlen jövőnek komolysága, melankóliája borong.”²⁷ Herman Ottó is tipikusnak találta a tót követeket, ám szerinte ami ezen a képen látható, az minden, csak nem magyar típus.²⁸ A faji hitelesség tekintetében tehát Munkácsy monumentális tiszteletadása a honfoglalás előtt megosztotta a magyar nézőket, antropológust, néprajzkutatót és laikust egyaránt.

A felrótt hiányosságokat nem feltétlenül Munkácsy gondatlansága okozta. A festő törekedett az antropológiailag helyes megjelenítésre. Előkészületei során fényképezőgéppel felfegyverkezve járta az országot, hogy megragadja az annak különböző területein élő etnikai csoportok jellemző arcvonásait. Marosi Ernő szerint akkoriban a fél Tudományos Akadémia a *Honfoglalás* történeti hitelének megalapozásán fáradozott.²⁹ E tekintetben a kép mégis elégtelennek bizonyult. Mit hiányoltak belőle és részben Munkácsyból? A magyar szellemet, a magyarság lényegét, kisugárzását. Pontosan azt, amit Herman Ottó hangsúlyozott sokat kritizált könyvében.

Noha Jankó 1900-as „magyar típusok” kiadványát a tudósok antropológiailag jóval kevésbé tartották problematikusnak, mint Herman 1902-es könyvét,³⁰ Török Aurél úgy nyilatkozott, hogy csúnya arcképeivel a szerző több kárt okozott a magyar antropológiának, mintha nem publikálta volna őket. És miközben Herman könyve a szakmai közneveltség és bírálat tárgya lett, Töröknek – aki általában véve elhibázottnak vélte a szerző megközelítését és eredményeit – el kellett ismernie, hogy Herman jó szemmel és nagyszerű intuícióval válogatta össze gyönyörű arcképeit.³¹ Jankót 1902-ben bekövetkezett halála miatt közvetlen kolégája a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályáról, a néprajzos-antropológus Semayer Vilibáld „védte” a „magyar arc vita” során: mindvégig Jankó pártját fogta, és arcképeit autentikusabbnak találta, mint Herman hamisan beállított portréit. Ennek ellenére elismerte, hogy Jankó képei csúnyák, míg az általa „sovinisztának” nevezett Hermané szépek.³²

Antropológiai kutatómunka, a válogatás szakmai szigora és végeláthatatlan mérések ide vagy oda, a fajilag hitelesnek talált ábrázolásmód egy olyan faji

²⁷ Bartucz 1938–1939: 149.

²⁸ Bartucz 1938–1939: 150–151.

²⁹ Marosi 2003: 22.

³⁰ Semayer határozottan kiállt a Jankó-munka szakmai hitelessége mellett (Semayer 1903), Sebestyén elismerte a munka érdemeit, de kritizálta a fényképfelvételek technikai kivitelezését (Sebestyén 1901: 92) és más kifogásolnivalókat is talált, melyeket később tárgyalok. A fényképek technikai kivitelezésére Herman (1903b: 414–417) és Semayer (1903: 99–102) is részletesen kitért.

³¹ Töröknek Herman és Jankó kiadványait illető kritikáit idézi Semayer 1903: 83–86 és Herman 1903b: 409–411 (utóbbi igen szelektív és félrevezető módon).

³² Semayer 1903, különösen 95.

esztétikát sejtet, amely nem a kvantitatív pontosságon alapult, hanem az intuíción (és így a korabeli fizikai antropológia perspektívájával és elemzési stratégiájával szöges ellentétben állt). A hiteles – azaz esztétikailag szép – arcgyjűtemények összeállítás és értékelése egyaránt az intuíción nyugodott, legyen szó a Jankó és Herman-féle antropológiai gyűjteményről vagy Munkácsy festményéről. Utóbbi esetében a kudarc okát Török a következőben látta:

„Munkácsy már régóta nem a magyar géniusz tüzétől hevül. Technikailag tagadhatatlanul remek lesz a képe, de hiányozni fog belőle az elementáris közvetlenség, melyet csak a magyar faj géniuszának lobogó tüze lehelhet reá – ezt tanulmányal kieroszakolni nem lehet.”³³

Ami az antropológiai-néprajzi és művészeti munka három aspektusát – a gyűjtést-festést, befogadást és értékelést – összefogta, az a megfelelő magyar érzés volt. A tudósok és a közszereplők közt lefolyt „magyar arc vitát” tehát kétségtelenül áthatotta a nacionalista hevület és a magyarság szép megjelenítése iránti elfogultság. Mindez persze nem meglepő az európai nacionalizmus és nemzetépítés aranykorában, amikor az antropológiától és néprajztól kezdve a nyelvészet és régészet át az irodalomtörténetig minden tudományág a nemzeti önmeghatározáson is munkálkodott. A magyar néprajz két történetírója, Sozan Mihály és Kósa László nem teljesen értenek azonban egyet abban a kérdésben, milyen mértékben hatotta át a nacionalizmus ezt a tudományterületet. Sozan angolul megjelentetett munkája szerint éppen a századfordulóra válik a magyar néprajz és az antropológia alapvetően nacionalista vállalkozássá.³⁴ Ezzel szemben Kósa e tudományágak mértéktartását hangsúlyozza a teljes vizsgált időszakban.³⁵ Véleményem szerint mindkettejüknek részben igaza van: Sozan helyesen látja meg a növekvő nacionalizmust a szakterületen dolgozó tudósok munkájában, de Kósa mértékletességre vonatkozó állítása is helytálló, különösen nemzetközi összehasonlításban.

A kérdés azonban nem pusztán az, hogy a magyar tudósok el tudták-e kerülni a nacionalizmus csapdáját abban az időszakban, amikor az Európa majdnem minden országában meghatározó volt. Sokkal inkább az, milyen formát öltött a nacionalizmus Magyarországon. Tagadhatatlan, hogy a magyarországi népcsoportok eredetének és „faji” hovatartozásának korabeli kutatása során a magyar etnikum központi helyet foglalt el.³⁶ Kérdés azonban, milyen szerep jutott a többi etnikai kisebbségnek, illetve nemzetiségnek. Miként konstruálta meg a magyar néprajz és antropológia a soknemzetiségű Magyar Királyságot

³³ Törököt idézi Bartucz 1938–1939: 150.

³⁴ Sozan 1977: 132–202.

³⁵ Kósa 1989a: 135–138.

³⁶ A nacionalizmuson túl ennek oka lehetett még a feltételezhető szakemberhiány és az a tény, hogy a magyar tudósok számítottak arra, hogy a nemzetiségi kisebbségeket anyaországaik néprajzi és antropológiai kutatói is vizsgálni fogják majd.

a dualizmus időszakában? Milyen nemzetképet alkotott? Mivel a korszak tudományos munkáiban a „faj”, „etnikum”, „faji típus”, és „nemzetiség” kifejezéseknek nem volt még letisztult, és kizárólagos jelentésük, illetve azokat a szerzők sokszor egymással felcserélhető módon használták, ahol lehet, az eredeti szóhasználatához ragaszkodom, és ha szükséges, a szövegkörnyezetre hagyatkozva definiálom a jelentését.

ADALÉKOK A MAGYAR NÉPRAJZ TÖRTÉNETÉBŐL

Nacionalista tendenciák

A nacionalista érzelmek jelenlétét a magyar néprajz 19. századi történetében jól illusztrálják például az őstörténeti kutatások, amelyek különböző eredetteóriákat keltettek életre. Ezek közt találunk olyanokat, amelyek a magyarokat az úgynevezett magaskultúrákból eredeztetették (sumér, tibeti, perzsa, indoeurópai, szkíta, hun, héber, egyiptomi és görög), és olyanokat is, amelyeket az alacsonyabb rangúnak tekintett kultúrákból gyökereztettek (ilyen például a finnugor vagy török affiliáció). A 19. század közepéig, amikor a finnugor nyelvi és etnikai rokonság kérdését sokan végül bizonyítottnak látták, a „magas kultúra elméletek” voltak a dominánsak.³⁷

A finnugor rokonság teóriája azonban megújult támadások keresztjébe került az 1870–80-as években, és a magyar nyelv eredetének kérdése fölötti harc az úgynevezett „ugor–török háborúban” tetőzött. Az egyik oldal élén a kiváló összehasonlító nyelvész és néprajzkutató Hunfalvy Pál (1810–1891) és német származású nyelvtudós kollégája, Budenz József (1836–1892) álltak, akik a finnugor eredet mellett törtek lándzsát. A másik oldalt a kalandos életű tudós, híres orientalista Vámbéry Ármin (1832–1913) képviselte: ő a török kapcsolatot hangsúlyozta.³⁸ A finnugor eredet elleni támadások mögött részben nacionalista büszkeség is meghúzódott: a rettegett és díszes, keleti kiállású ázsiai harcos elődök képe kétségtelenül vonzóbbnak tűnt a közönség szemében, mint a „halszagú rokonok” lehetősége. Részben innen eredeztethető a magyarokat az uralkodásra született, ragyogó keleti törökökhöz kötő elméletet övező érdeklődés és az ázsiai expedíciókat érintő kormányzati támogatás is.³⁹ Hunfalvy keserűen emlegette, hogy sokszor vádolták meg hazafiatlansággal, amiért a magyarokat, a „híres hunok utódjait” ilyen „semmirekellő néppel” házasította össze.⁴⁰ A harc mindazonáltal finnugor győzelemmel zárult: Budenzék az összehasonlító nyelvészeti módszereivel bizonyították a nyelvi rokonságot.⁴¹ Hunfalvy azt vallotta, hogy

³⁷ Kósa 1989a: 116–117; Sozan 1977: 96–113.

³⁸ A vitához: Sozan 1977: 107–113.

³⁹ Kósa 1989a: 110–111.

⁴⁰ Domokos–Paládi-Kovács 1986: 140, 142.

⁴¹ Sozan 1977: 112–113.

a nemzet és az etnosz történetét illető kérdések a társadalomtudós számára első-sorban nem érzelmi, hanem tudományos kérdések, s így számtalan, a romantikus történetírásban gyökerező nemzeti mítoszt lerombolt, mint például a hun-magyar rokonságot vagy az erdélyi székelyek hun leszármazásáról szólót.⁴²

Az előnyösebb származás- és rokonságteóriák hangoztatása természetesen illeszkedett abba a nacionalista értelmezésbe, amely a magyarok kulturális hegemóniáját támogatta a Kárpát-medencében. Ezek az értelmezések azonban, mint láttuk, nem maradtak kritika nélkül, és nem is jellemezték a magyar néprajz egészének megközelítésmódját.

Magyarország mint „Európa kicsinyben”

„Nem csak természeti állapotjára, és a természeti ajándékaira nézve – hanem népességére nézve is Magyarország Európa kicsinyben –, mert majd minden Európai nép-törzsek, nyelvek, vallások, foglalatosságok, kultúra grádusok, s végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájokat.”⁴³

1822-ben a szlovák származású jogi és földrajzi író, a magyar néprajztudomány egyik előfutárának tekinthető Csaplovics János ezzel az „Európa kicsinyben” képpel írta le Magyarországot, ahol minden népcsoport, nyelv, vallás és kultúra tanulmányozására volt lehetőség. Az a gondolat, hogy a multietnikus, soknemzetiségű Magyar Királyság a kortárs Európa társadalmi és kulturális világának tanulmányozására különösen alkalmas, számtalan néprajzi és társtudományi munkában fellelhető.⁴⁴ A magyar néprajzon belül az „Európa kicsinyben” perspektívának kétségtelenül az volt a legfontosabb szerepe, hogy hirdette az etnikai sokszínűséget, a Királyság multietnikus természetét.

Ennek a néprajzi perspektívának a részletesebb szemléltetésére jó példa a már említett nyelvész és etnográfus, Hunfalvy Pál nagyhatású munkája, a *Magyarország ethnographiája*. Hunfalvy az összehasonlító néprajzi és etnológiai szemlélet egyik meghonosítója volt Magyarországon, és 1889-ben részt vett a Magyarországi Néprajzi Társaság megalapításában is, sőt haláláig, 1891-ig a Társaság élén állt. A kortárs statisztikai, szociológiai és gazdasági leíró módszertanokkal elégedetlen Hunfalvy a népi élet újfajta megközelítését szorgalmazta, amely a kultúra holisztikusabb felfogását tételezte fel. Önálló társadalomtudományt képzelt el, amely az evolúciós törvényszerűségeken nyugszik, összehasonlító módszereket alkalmaz, és tágabb társadalomtudományos perspektívát magáénak tudva hasznosítja a történe-

⁴² Domokos–Paládi-Kovács 1986: 207–209.

⁴³ Csaplovics 1822: III. 51. Lásd még Csaplovics 1829.

⁴⁴ Lásd például Hunfalvy 1876 (alább tárgyalom részletesen); Kőrösi 1875; Vámbéry 1895: 372; Bartucz 1938–1939: 31–33.

lem, a nyelvészet és a régészet fejleményeit.⁴⁵ A magyar néprajz számára tehát olyan programmal állt elő, amely egzakt és összehasonlító módszereken alapult.

A *Magyarország Ethnographiája* (1876) volt az első összefogó és összehasonlító néprajzi munka, amely történeti, régészeti, nyelvészeti és néprajzi forrásokra támaszkodva külön tárgyalta minden egyes, a Magyar Királyság területén valaha élt nemzeti kisebbség vagy etnikai csoport etnogenezisét és etnikai történetét. A holisztikus szemlélet már Hunfalvy könyvének első sorából kiviláglik: „Magyarország ethnographiája, természet szerint, valamennyi népet tárgyal, mellyek a területén laknak.”⁴⁶ Értelmezésében a görög „ethnos”-nak két magyar megfelelője van: a „nép” és a „nemzet”.

„Magyarország népe magában foglalja az ország összes lakosságát, de ez annyi nemzetre oszlik, a hány nyelv uralkodik az országban. A *nemzet* fogalmában a nyelv a fő ismertető [...] A *nép* fogalmában az ország, a tartomány, a föld a fő ismertető.”⁴⁷

Hunfalvynál tehát a nagyobb egység, a nép (vagy ország) magába foglal minden ajkú nemzetiséget, amely a területén él. Megközelítésében minden egyes etnikai csoport nyelvi és kulturális különállósága elismerést nyer, és a tágabb nemzeti egység úgy jelenik meg, mint amely természetesen magába foglalja mindegyiket. Számunkra különösen fontos, hogy Hunfalvy etnicitásfelfogásában a fajiság biológiai definíciója nem játszik szerepet, elsősorban a kultúra, és nem a biológia határozza meg a népet vagy népcsoportot:

„Amint én felfogom a népet és nemzetet, abban az anthropologicus vagy inkább zoologicus leírások igen keveset nyomnak. Nem az agy idomai, nem a hajnak növése, nem a bőrnek színe teszi az embert, a népet, hanem a nyelv és a társadalmi lét. Ethnographiámban tehát igen kevés hely jut annak, hogy miféle állatban mutatja a természet az embert: annál több jut annak, hogy millyennek mutatja őt a történelem, vagyis, millyennek mutatja maga magát.”⁴⁸

Mivel egy etnikai közösség fejlődését különböző történelmi erők alakítják, az etnicitásnak nem léteznek biológiai alapjai.

„A testi tulajdonságok csak az egyes embert jellemezhetik mint állatot; de már a nemzetet mint állati falkát sem jellemezhetik jól, mert testre nagyon különböző emberek tartozhatnak egy nemzethez [...]”⁴⁹

⁴⁵ Hunfalvy életéről és munkájáról Domokos–Paládi-Kovács 1986; Kósa 1989a: 116–120.

⁴⁶ Hunfalvy 1876: v. A könyv németül is megjelent, 1877-ben adták ki *Ethnographie von Ungarn* címmel.

⁴⁷ Hunfalvy 1876: 47–48.

⁴⁸ Hunfalvy 1876: vi.

⁴⁹ Hunfalvy 1876: 222.

Egy etnikai csoporthoz vagy egy nemzethez való tartozás alapja az, hogy osztozunk annak lelkében, nyelvében, etikai és társadalmi jellegzetességeiben: „A nemzet lesz nyelve, hite és társadalmi szerkezete által. E három közt a nyelv az első; ez a nemzetnek születése és, ha szabad így mondani, életének fája is.”⁵⁰ Hunfalvy megközelítése tehát eltért a német *Völkskunde* hagyománytól, amely a nemzet és az etnicitás tanulmányozásában a nyelvet és a kultúrát összekötötte a biológiával. A *Magyar néprajzi lexikon* számára készített Hunfalvy-szócikkében Zsigmond Gábor így foglalta össze igen tömören:

„Az 1850-es évek első felében kidolgozta az etnikum kutatásának új koncepcióját, amely eltérően a »Völkskunde«-jellegű kutatásoktól, az egyetemes társadalomfejlődést tette a nemzeti társadalom, gazdaság, kultúra vizsgálatának mércéjéül. Egyaránt elutasította W. H. Riehl nép-koncepcióját, Max Müller árja-elméletét, Th. Mommsen faji kategóriáit, W. Bagehot szociáldarwinizmusát és L. Gumplowicz konfliktus-elméletét. Az előzőekkel ellentétben Hunfalvy olyan etnikus kutatást valósított meg, mely nem zárkózott nemzeti korlátok közé, nem becsülte le más népek eredményeit, elve az evolúció, módszere az összehasonlítás volt.”⁵¹

Hunfalvynál az evolúciós elmélet elfogadása tehát szintén nem vezetett szélsőségesebb szociáldarwinista értelmezéshez.

A multietnikus, soknemzetiségű nemzet ideálja nemcsak a néprajz kutatási és értelmezési kereteit jelölte ki, hanem a Magyarországi Néprajzi Társaság 1889-es megalapításában is motíváló tényezőként jelent meg.⁵² Ezt az Alapszabály is híven tükrözi: a Társaság célja

„a magyar állam és a történelmi Magyarország mai és egykori népeinek tanulmányozása, valamint kölcsönös megismerkedés útján a hazánkban élő népek közt testvéries egyetértésnek és az együvé tartozás érzetének ápolása. [...] tárgyai: az ország mai és egykori népeinek eredete, fejlődése, állapota; etnikai jelleme és anthropológiai mivolta; a néplélek és a népélet nyilatkozatai, melyek nagyon számosak és különfélék.”⁵³

A Néprajzi Társaságnak tehát már a kezdetektől alapelve volt a Kárpát-medencében élő összes nép „integrálása”, s ez egy „befogadó”, holisztikus szemléletet feltételezett. A Társaság szakosztályi struktúrája hasonlóképpen megtestesítette a soknemzetiségű nemzeti modellt. A „népfajok”⁵⁴ (máshol: „hazai népelemek”⁵⁵)

⁵⁰ Hunfalvy 1876: 48, 221–222.

⁵¹ Zsigmond 1979: 598.

⁵² A Társaság történetéről: Kósa 1989b.

⁵³ Herrmann–Hunfalvy 1889: 2.

⁵⁴ A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete 1890. A zsidóság néprajzi vizsgálatára nem szakosodott külön osztály a Társaságon belül, hiszen a zsidóságot politikai szempontból ekkor felekezeti, nem pedig etnikai csoportként definiálták.

⁵⁵ Herrmann–Hunfalvy 1889: 3.

szerinti szakosztályok között a következőket találjuk: magyar, székely, csángó, palócz, délvidéki német, dunántúli német, szepesi német, erdélyi szász, horvát, szerb, bolgár, tót, rutén, lengyel, vend, rumén, görög, örmény, cigány, bosnyák. Noha több magyar néprajzkutató is tanulmányozta a nemzeti kisebbségek etnikai kultúrájának különböző aspektusait, több kisebbséghez (román, szlovák, kárpát-ukrajnai stb.) tartozó eminens kutató is csatlakozott a Társaság munkájához, közülük többen még a kisebbségi osztályok elnöki posztját is betöltötték.⁵⁶

Az elkövetkező évtizedekben a magyarországi néprajz kutatási teljesítménye természetesen nem mutatta az egyes etnikai csoportokra irányuló figyelem olyan egyenlő arányú eloszlását, mint amit a társasági osztályszerkezet sugall, ami részben magyarázható a szakemberhiánnyal is. Emellett több tényező is – például az osztályokat vezető személyek diszciplináris hátterének túl heterogén összetétele, személyes ellentétek, anyagi problémák és Hunfalvy halála – közrejátszott egy krízis kialakulásában a Társaságon belül, amely végül szervezeti struktúrájának racionalizálásához és leegyszerűsítéséhez vezetett. Ennek során az etnikai osztályok számát lecsökkentették, így gyengült a társasági struktúrában is megjelenített multietnikai arányosság. Kósa László szerint a Társaság életében a változtatások ellenére is virágzó időszak következett, és a multietnikus modell maradt a magyar néprajzban a meghatározó irányvonal egészen az első világháború végéig.⁵⁷ Vele ellentétben Sozan Mihály ideológiai és nacionalista okokat látott a Társaság újrászervezése mögött, melyek véleménye szerint elvezettek a soknemzetiségű modell alapvető elutasításához. Szerinte a Társaság nacionalista és sovíniszta tagjai, Herman Ottó vezetésével, egyfajta puccsot szerveztek, hogy a magyarosító tendenciát erősítsék a néprajzon belül a multietnikus modell kárára.⁵⁸

A nacionalista érzület felerősödése valóban tetten érhető a magyar néprajzban az 1890-es évektől. Ezt azokkal a társadalmi és politikai feszültségekkel is összefüggésbe lehet hozni, amelyeket mind a kormányzat erősödő asszimilációs törekvései – melyek az évtized végén az úgynevezett „Bánffy-terror”-ban csúcsoznak ki –, mind pedig a nagyobb kulturális autonómiát és egyéb kollektív jogok kiterjesztését követelő román, szlovák és szerb kisebbségek egyre hevesebb politikai mozgalmai keltettek. Túlzás volna azonban azt állítani, hogy a Társaság átszervezése ténylegesen aláásta volna a multietnikus modell dominanciáját a magyar néprajzon belül. A tagság például még mindig az egész ország területéről verbuválódott, beleértve a jelentős nem magyar népességgel rendelkező területekről származó kutatókat is.⁵⁹ Noha a nacionalista hangok megerősödhettek, a millenniumi kiállításon – a század utolsó hatalmas kulturális vállalkozásában, amely a nemzeti önmeghatározás és önreprezentáció nagy kísérletét jelentette az országnak – a magyar néprajz elég egyértelműen kifejezte, miként gondolkodik a nemzet egységéről, mibenlétéről.

⁵⁶ Hofer 1991: 156.

⁵⁷ Kósa 1989a: 127–129, 21; a Társaság történetéről bővebben: Kósa 1989b.

⁵⁸ Sozan 1977: 145–148.

⁵⁹ Sozan 1977: 136.

Az 1896-os millenniumi kiállítás néprajzi faluja

A századfordulón megrendezett birodalmi és világkiállítások története azt mutatja, hogy a francia, brit vagy akár amerikai kontextusokban a kolonialista birodalmi megjelenítésmódot az erősödő és egyre durvább rasszizmus jellemezte: a gyarmatosított embercsoportok és kultúrák egyre vulgárisabb antropológiai/néprajzi bemutatása.⁶⁰ Mint azt Peter Greenhalgh meggyőzően bemutatta *Ephemeral Vistas* című könyvében, ennek egyik oka a gyarmatok feletti birodalmi kontroll gyöngülése lehetett.⁶¹ A német példa viszont azt mutatja, hogy az antropológiai kiállítások és a fajfogalom vulgarizációja részben következtetett nem a gyöngülő, hanem éppen az erősödő gyarmati rendszer szülte birodalmi impulzusokból is. Itt azt látjuk, hogy az 1890-es évek közepétől az antropológiai és az etnológiai diskurzusok és gyakorlatok egyre birodalmibb és szociáldarwinistább jelleget öltöttek, és egyre inkább jellemezte őket a biológiai orientáció, illetve a faji hierarchia, és a felsőbb- és alsóbbrendűség fogalmainak használata.⁶² Németországban a tudóstársadalmon belüli generációváltás és a darwini gondolatok szélesebb körben történő elfogadása mellett ebben az eltolódásban az erősödő imperializmusnak is kétségtelenül nagy szerepe volt.⁶³ Általánosságban elmondható, hogy a birodalmi kiállítások szerepe részben éppen az volt, hogy a bennszülött népség fölötti gyarmati hatalmat otthon, a metropoliszban megismertessék és természetessé tegyék, ezzel is elősegítve, illetve legitimálva a kolonialista projektet, a háborúkat és más embercsoportok leigázását is beleértve.⁶⁴

A magyar helyzet természetesen nagyon más volt. Noha Magyarország (és a tágabb Osztrák–Magyar Monarchia) nem rendelkezett tengerentúli gyarmatokkal, a kormánypolitikára jellemzőek voltak bizonyos „imperialista” tendenciák. Ezek tetten érhetők a soknemzetiségű Királyság (és Monarchia) összetartását célzó politikai törekvések különféle megnyilvánulásaiban, vagy a Balkánon a politikai befolyást növelni szándékozó külpolitikában. A belső nemzeti érdekek elsőbbsége azonban behatárolta a nacionalista és imperialista törekvések mozgásterét. A magyar ezredéves kiállításra való felkészülés kétségtelenül szította a nemzeti érzést és a nacionalizmust az országban, etnikai hovatartozástól függetlenül.⁶⁵ Megtermékenyítően hatott számos tudományterületre is, a történetírástól kezdve a régészetten és a folklóron át a tárgyi néprajzig és fizikai antropológiáig.⁶⁶ Összességében a millenniumi kiállítás kétségtelenül azt a politikai üzenetet hirdette, miszerint a magyar vezető szerep a Kárpát-medencében nemcsak történetileg

⁶⁰ Greenhalgh 1988; Brain 1993; Maxwell 1999; Hoffenberg 2001; Qureshi 2011.

⁶¹ Greenhalgh 1988.

⁶² Massin 1996, különösen 94, 99, 102.

⁶³ Massin 1996: 102; Penny–Bunzl 2006.

⁶⁴ Greenhalgh 1988: 29, 53–54.

⁶⁵ A nacionalizmus és a millenniumi kiállítás tágabb kontextusához: Varga 2012.

⁶⁶ A néprajzi falu házait ugyan le kellett bontani, de a kiállítás teljes tárgyi anyaga a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának a tulajdonába került, és később az önálló Néprajzi Múzeum anyagát gazdagította.

indokolt, hanem szükséges és kívánatos is.⁶⁷ És mint azt számos korabeli tiltakozó megmozdulás is bizonyítja: a kiállítást többen is élesen kritizálták a nemzeti kisebbségek soraiból, különösen azért, mert az a magyarországi civilizáció fejlődését és kiválóságát alapvetően *magyar* eredményként mutatta be, amelyben más nemzeti kisebbségek hozzájárulása nem kapott megfelelő elismerést.⁶⁸

Épp ennek ellenkezőjét látjuk azonban akkor, ha megnézzük, miként járult hozzá a kiállításhoz a néprajzos szakma: itt ismét a különböző etnikumok, illetve nemzetiségek kultúrájának gazdagságát, sokszínűségét és mindezek tudatos ünneplését látjuk. A néprajzi kiállítás egyik szervezője, Jankó János az 1894-es lemergi és 1895-ös prágai kiállítások példáján felbuzdulva a „néprajzi falu” formát választotta az etnikai csoportok, valamint nemzetiségek építkezési sajátosságainak és tárgyi kultúrájának bemutatására falusi környezetben.⁶⁹ Ha valami, hát ez a kiállítás minden bizonnyal a Királyság soknemzetiségű jellegének megjelenítése és felmagasztalása volt. A néprajzi falu 24 házból állt, melyek tipikus regionális stílusjegyeket hordoztak. Jellemző módon a 24 házból 12 magyar parasztház volt, 12 pedig a többi nemzetiséget reprezentálta (bolgár, szász, sváb, román, ukrán, szerb, sokác, vend, szlovák, rutén stb.).⁷⁰ A magyar néprajz által kínált nemzeti önreprezentációhoz tehát egy figyelemre méltóan visszafogott megnyilvánulási formát találtak, abban az értelemben, hogy a magyar etnikumot nem helyezték népszerűségi jelentőségénél kiemeltebb pozícióba – Jankó tudatosan hivatkozott az összlakosság magyar és nem magyar nemzetiségi megoszlására a néprajzi falu háztípusainak javaslata során.⁷¹ Bizonyos értelemben a néprajzi falu maga testesítette meg a Magyar Királyságot, nagyjából hűen leképezve a magyarországi nemzetiségi arányokat. Így üzenete az volt, hogy a magyarok és nem magyarok együtt képezték a magyar népet és egyben a magyar nemzeti

⁶⁷ Többen hivatkoztak például a magyarság „államalkotó képességére”. Lásd a következő idézetet a statisztikus Jékelfalussy Józsefnek a millenniumi kiállításra szerkesztett könyvéből: „a magyarságnak e számbeli túlsúlya nem képezi egyetlen jogcímét arra, hogy vezérszerepet játszhék a nevével nevezett országban saját egyéniségének, kultúrájának bélyegét nyomja e földre. Ott van háta mögött az ezredéves történeti múlt [...] Figyelembe veendő a magyar faj államalkotó és államfenntartó tehetsége is, amelyet annyi nehéz körülmény között mindig fényesen bizonyított.” Jékelfalussy 1896: 372–373. Jékelfalussy a népfaj és nemzetiség kifejezéseket felcserélhető módon használja, lásd Jékelfalussy 1896: 377. Herrmann Antal még tovább ment érvelésében: „speciális faji tekintetből is az ugynevezett nemzetiségek érdeke szintén megkívánja az erős nemzeti magyar államot. Csak az nyújthat nekik biztosítékot arra, hogy, megadva az államnak, a mi az államé, a nemzetiségi közösségben is fenntartsák nyelvben, vallásban és egyéb hagyományban, nemzetiségük ethnikus jellegét. A magyar nemzeti állam megszűntével menten elkallódnának e népelemek. [...] A magyar hazafiság tehát nemcsak polgári kötelessége az ország minden népének, hanem legéletbevágóbb faji létérdeke is.” Herrmann 1896: 354. Herrmann szintén felcserélhető módon használja a nép, nemzetiség, népelem és faj kifejezéseket.

⁶⁸ A nemzeti kisebbségek kritikájához: Freifeld 2000: 276–277; a millenniumi ünnepek és a nemzetiségi kérdés tágabb kontextushoz: Varga 2012, különösen 86–100.

⁶⁹ Jankó 1893a; Jankó 1897: 2.

⁷⁰ A korábbi tervekhez: Jankó 1893a. A terepmunkáról készített, rajzokkal illusztrált jelentéshez: Jankó 1989.

⁷¹ Jankó 1893a.

egységet,⁷² amelyben mindannyian megőrizhették és kultiválhatták saját jellegüket és kulturális gazdagságukat.⁷³ Ez a belső sokszínűség és kulturális gazdagság ünneplését jelentette.⁷⁴

Jankó számára a kiállításra való készülődés összefonódott a néprajzi gyűjtemény gyarapításának feladatával és a Nemzeti Múzeumon belül szervezett Néprajzi Osztály programjával. 1894-ben Jankó megkapta az osztály vezetését, majd megfogalmazta hosszútávú programját, melyből megint a nemzetiségeknek a kutatásban való integrációjának gondolata tűnik ki:

„legelső feladatunk az, hogy hazánk jelenleg élő népfajtáinak, a *magyaroknak és nemzetiségeknek*, ethnographiáját mutassuk be néprajzi tárgyainkban. Mi történt e téren? A Kiállítás megcsinálta a néprajzi falut, mégpedig szigorúan tudományos alapon [...]; képviselve van a magyarság minden töredéke, a magyar földön élő minden nemzetiség.”⁷⁵

Hogy „ethnographiánk nemzetiségi részét megértsük,” szükségesnek tartotta még e „néptöredékeket” a külföldön élő „főörzsekkel” is összehasonlítani. A magyarság ethnográfiájának megismeréséhez három irányt azonosított be, ebből az egyik az antropológiai kutatás volt „a hazánkban jelenleg élő, a magyarok bejövetele óta itt élt, sőt a magyarokat megelőzőleg hazánkban lakott népek és nemzetiségek anthropologiájának alakelemei[ről]”.⁷⁶ Ez utóbbi céljára Jankó „anthropológiai laboratóriumot” is létrehozott a Néprajzi Osztályon belül.⁷⁷ A Jankó vezette néprajzi osztály programja egyaránt hangsúlyozta tehát a magyar és nem magyar nemzetiségek (Jankó másik kifejezésével: népfajok) ethnográfiájának és antropológiájának fontosságát.

Az eddig tárgyaltak alapján két dolgot szeretnék hangsúlyozni. Először is, a vizsgált időszakban a magyar néprajz dominánsan holisztikus megközelítésben vizsgálta az embert és a népet (beleértve a különböző etnikumokat, nemzetisé-

⁷² Kovács Gyula „büszkén” vitte a külföldi látogatókat a nemzetiségi faluba; ennek kapcsán így fogalmazott: „Különös barátja vagyok a békés együttélésnek és nagy áldozatokra volnék képes ezen békés együttélés biztosítására s talán azért örülök annyira annak, hogy ebben a faluban annyiféle nemzetiség, oly ritka csöndben megfér egymással. A külföld összes látogatói [...] fölöttébb méltányolták azt, hogy a faluban a magyar elemmel paritásban, tehát mint tizenkettő a 12-höz szerepelnek a nemzetiségi házak, s hogy a német ajkúak népeletének bemutatására 4, a románokra 2, és a szláv ajkúakra 6 ház esik.” Kovács 1896: 264.

⁷³ A néprajzi kiállítás kapcsán Kovács Gyula így érvelt: „Nemde tökéletlen lett volna a magyar népelet bemutatása, hacsak egyikét is e hazában együttélő nemzetiségeknek mellőzzük; nemde hiányos lett volna a bemutatás, ha a népviselet és házberendezés mellett az építési modort, nyelvet vagy szokásokat elhagyjuk...? [...] a nem magyar nemzetiségű házak építésére ép oly kevésbé volt szükség a rábeszélésre, a további buzdításra, mint a szigorú magyar jellegű házak építésénél.” Kovács 1896: 254–255.

⁷⁴ Hofer is ugyannerre a következtetésre jut: Hofer 1991: 155–157.

⁷⁵ Jankónak a programját tartalmazó kéziratosa levele: Jankó 1896a: 6.

⁷⁶ A másik kettő: az őstörténeti vonatkozások történeti ethnográfia módszereivel való feltárása és a magyarsággal nyelvi és etnikailag rokon népek vizsgálata. Jankó 1896a: 5–6.

⁷⁷ Jankó 1896a: 5–6.

geket). Olyan fontos aspektusokban, mint amilyenek az intézményi struktúra, a kutatási stratégiák és programok, valamint a reprezentációs formák, a magyar néprajz alapvetően integratívnak és nem kirekesztőnek bizonyult az országban található, sokszínű etnikai és nemzetiségi kultúrák és népcsoportok iránt. Holisztikus volt megközelítésmódjában is: a nyelv, a történelem, a szokások és mindenekfelett a kultúra határozta meg mind az egyén, mind pedig a közösség mibenlétét. Másodsor, noha erőteljes hangok hangsúlyozták a magyar kulturális hegemoniát, a néprajz által hirdetett kulturális értelmezés nem nagyon hagyott helyet a biológiának és a rasszizmus vagy etnocentrizmus szélsőséges, vulgáris megnyilvánulásainak. Továbbá, ha a szociáldarwinizmus meg is jelent egyes politikai és közéleti fórumokon, úgy tűnik, nem gyökeresedett meg mélyen a néprajzi gondolkodásban. Kósa is beszámol arról, hogy a szociáldarwinizmus egyes gondolatai fel-felbukkantak néhány néprajzos munkájában (Herman Ottót és Munkácsy Bernátot említi, de hozzátehetjük Herrmann Antalt is), de annak nem akadt teoretikusa a szakma képviselői közt.⁷⁸ A magyar néprajz az etnikum dominánsan kulturális definíciójára épített.

Különösen fontos, hogy még a Herman Ottó által képviselt szociáldarwinizmus is elkerülte a biológiai érvelést. A századfordulóra Herman fokozatos eltávolodása a liberális eszméktől a konzervatívabb irányba tetten érhető abban is, ahogyan feladta a munkáját addig nagyjából meghatározó összehasonlító és empirikus módszert egy spekulatívabb megközelítés kedvéért, amelyet jól illusztrál a már említett *A magyar nép arca és jelleme* című könyve.⁷⁹ A munka a magyarok kulturális dominanciája mellett szállt síkra, de emellé történelmi, politikai és jogi érveket sorakoztatott fel, és nem a magyarok valamiféle feltételezett veleszületett jellemvonásából vezette azt le. A történelmi fejlődést és az ország alkotmányának erejét hangsúlyozta, melyek kulcsfontosságú szerepet töltek be a nép egységének kialakításában. Párhuzamot vont a svájciakkal:

„Hát nem hoztam ezt a magyar »lényt« közvetlen összeköttetésbe azzal, amit Mantegazza a svájciak szeméről mond? Hogy tudniillik csak ennek kifejezése foglalja egybe a svájciakat, kik különben franciák, németek és olaszok; de szemök sugárzása egy, tudniillik nyílt és becsületes; miért? mert történeti fejlődésük és az alkotmányukban rejlő hatalmas ethikai tartalom teszi azzá!”⁸⁰

Herman hasonló egységesítő kapcsot keresett, amely a magyar történelem, az alkotmányos berendezkedés és az „etikai tartalom” különböző aspektusain alapult; ezt találta meg a szemben.⁸¹ Noha a szemek kisugárzása tartalmazta a magyarság lényegét, annak birtoklása nem a biológiai öröklésen múltott: „ez a jegy azoknál

⁷⁸ Kósa 1989a: 87.

⁷⁹ Herman politikai nézeteiről és karrierjéről: Erdődy 1984.

⁸⁰ Herman 1903a: 461. Itt Herman az olasz neurológust és antropológust, Paolo Mantegazzát idézi.

⁸¹ Herman 1903a: 461, 463.

is kifejlődik, akik, mint idegen bevándorlók, a nemzet történeti alapjaira helyezkednek”.⁸² A néprajzos Herrmann Antal is inkább a néplélekben, mint a fizikai vérrokonságban találta meg azt az egységesítő elvet, ami kiterjeszhető volt a teljes magyarországi lakosságra: „S a közös föld és történelem, a közös hagyományok és intézmények hatása alatt mind jobban a magasabb rendű néppszichológiai válrokonság lép nálunk a meghaladt anthropologiai vérrokonság helyébe.”⁸³

ADALÉKOK A FIZIKAI ANTROPOLÓGIA TÖRTÉNETÉBŐL

Antropometriai mérések

A modern magyar egyetemi antropológia története Török Aurél nevéhez kapcsolható, aki az Embertani Tanszék és hozzá tartozó múzeum igazgatói posztját töltötte be a tanszék 1881-es alapításától egészen az 1912-ben bekövetkezett haláláig.⁸⁴ Egy évvel az egyetemi tanszék létrehozása után Török a következőképpen foglalta össze a magyar antropológia feladatát az általa alapított (és összesen egy évet megélt) *Anthropologiai Füzetek* lapjain: kutatni kell az őskori és honfoglaláskori csontvázleleteket, és az eredményeket össze kell vetni a nemzet élő népességének vizsgálatával, politikai és földrajzi régiók szerint.

„E vizsgálatból ki fog derülni, hogy hazánk lakossága mennyi önállóbb és mennyi kevert anthropologiai typusból van összetéve; hogy mely typusok vannak elenyésző és mely typusok vannak elterjedő félben [...] hogy mi az igazi *magyar faj* középtypusa, miként alakult az át a többi, vele együtt és vele szomszédságban élő néptörzsekkel, népségekkel, nemzetiségekkel való sokszoros vérkeverődés következtében.”⁸⁵

Török először az ősi, tiszta típusokat akarta meghatározni, hogy aztán összevetesse azokat az élő népességgel.⁸⁶ Ehhez a régészet közeli szövetségesnek bizonyult. Az Országos Régészeti és Antropológiai Társaság 1878-as megalapítását követően az őstörténeti és honfoglaláskori leletek feltárásai gazdagon ellátták emberi csontvázakkal Törököt, aki azok alapján megpróbálta rekonstruálni a Kárpát-medencébe

⁸² Herman 1902: 138. Marius Turdának a Herman könyvéről adott értékelésével (Turda 2004: 89–90) általában nem értek egyet. Herman munkája semmiképpen sem tekinthető „a kora-huszonegyedik századi Magyarország egyik legkifinomultabb faji értekezés[ének],” és alapjában véve munkája nem „kérdőjelezte meg azt a feltételezést, miszerint a faj fogalma kizárólagosan kulturális kategória” lett volna. Tévesnek ítélem kijelentését, miszerint „[a] biológiát és az antropológiát segítségül hívva, a néprajz a tudomány hitelével szentesítette a nemzeti felsőbbség gondolatát”. Ezen kijelentéseknek majdhogynem az ellentéte az igaz.

⁸³ Herrmann 1896: 355.

⁸⁴ Tanszéke Európában a negyedik embertani tanszék volt, és évtizedekkel megelőzte az első bécsi antropológia tanszék 1913-as alapítását. Török munkásságához és a tanszék történetéhez: Semayer 1912; Sebestyén 1912.

⁸⁵ Török 1882b: 307.

⁸⁶ Török 1882b: 305–306.

bevonuló magyar törzsek testi jellegzetességeit. Noha Török a honfoglaló magyarok két fejformatípusát is beazonosítani vélte (a dolichocephal vagy „hosszúfejű” és a brachycephal vagy „rövidfejű”),⁸⁷ 1893-ban a „magyar arc vita” során mégis beismerte, hogy az ősi magyar típusokat még mindig nem ismerjük biztosan.⁸⁸

A feladatok második részéhez a Kárpát-medencében élő népcsoportok etnikai hovatartozás szerinti antropometriai felmérésére volt szükség. Ezen a téren már voltak előzmények az 1870-es évekből. Feltehetően az első magyar nyelven kiadott, antropometriai méréseket tartalmazó munka az orvos és anatómus Lenhossék Józsefnek *Az emberi koponyaisme: Cranioscopia* (1875) című könyvecskéje volt.⁸⁹ Az orvos és amatőr antropológus Scheiber Sámuel az újoncok és az átlagos férfínépesség magasságát vizsgálta. Újoncozási és sorozási lajstromokból nyert hatalmas, majdnem 80 000 főre kiterjedő és több nemzetiséget felölelő anyaga azt bizonyította, hogy a magyarok a legalacsonyabbak a királyság területén élő nemzetiségek között.⁹⁰ Kőrösi József, a Statisztikai Hivatal vezetője, 20 667 katona magassági adatát használta fel, és hasonló eredményre jutott (bár nála a rutének még a magyaroknál is alacsonyabbnak találtattak).⁹¹ Egy másik, fontos antropometriai felmérés során Kőrösi 14 616 fővárosi iskolás gyerek szem-, haj- és bőrszínét regisztrálta 1875-ben.⁹²

Az 1880-as években úgy tűnik nem nagyon születtek érdemleges munkák,⁹³ így Török 1890-ben így panaszkodott: „A hazánk leírására vonatkozó tudományos munkálatok között hazánk embertani leírása” van leginkább elhanyagolva.⁹⁴ Az 1890-es években a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályán Jankó és Semayer végeztek jelentősebb antropológiai vizsgálatokat. Jankó például 1892-ben Erdélyben Torda-Aranyos megyében az „oláhságba ékelt magyar népszigetekről” írt néprajzi monográfiát, melyben a 29 faluban 83 egyénen saját maga végezte antropológiai mérések részletes eredményeit is közölte és összevetette azokat Scheiber és Kőrösi adataival.⁹⁵ Monografikus feldolgozásokban azonban nem csak a magyar etnikai népcsoportok részesültek. *Adatok a bács-bodroghmegyei sokaczkok anthropológiájához* című munkájával Semayer Jankónak ugyanezen régió sokác⁹⁶ népcsoportján végzett néprajzi vizsgálatait

⁸⁷ Ezt Herman is megemlíti: Herman 1903b: 410.

⁸⁸ Törököt idézi Lenhossék 1915a: 206. Török nagy érdeklődéssel fordult híres történelmi és politikai személyek csontjainak és feltételezhető kinezetének vizsgálata felé is. Ő azonosította be Thököly Imre, II. Rákóczi Ferenc és III. Béla király maradványait, és az utóbbi kettő fej- és arcformájának rekonstrukcióján is dolgozott: Török 1893, 1894, 1897.

⁸⁹ Lenhossék 1875. A felmérés során vizsgált fejek és koponyák számos, a királyság területén élő népcsoporthoz tartoztak, volt köztük magyar, német, horvát, szlovák, román, szerb, cigány, és zsidó.

⁹⁰ Scheiber 1881.

⁹¹ Kőrösi adatait közli Lenhossék 1915a: 195.

⁹² Kőrösi 1875. Részletesebb elemzését lásd Lafferton 2007: 724–727.

⁹³ Lásd Semayer 1912; Sebestyén 1912; Lenhossék 1915a összefoglalásai.

⁹⁴ Törököt idézi Lenhossék 1915a: 191.

⁹⁵ Az antropológiai rész: Jankó 1893b: 76–92.

⁹⁶ Magyarországon élő, boszniai eredetű, római katolikus szerbek.

kívánta kiegészíteni, különösen azért, mert a sokácokban Semayer „kétszáz év óta egész bizonyos [...] »törzsbeli endogámiának« hódoló, „tisza fajt” gyanított.⁹⁷ Semayer 11 oldalon, tömött táblázatokban közölt végeláthatatlan adatsorai az adatfelhalmozást és az antropológiai mérések tudományos értékének megalapozását kívánták szolgálni.⁹⁸ Jankó és Semayer⁹⁹ saját mérései szisztematikusak voltak, és az egész testre kiterjedtek, az antropológiai eredmény pedig vagy a néprajzi munka részét képezte, vagy ahhoz kötődött.

Az eddig említett méréseket összegezve kiemelném, hogy ezek számos, az országban élő népcsoportra és nemzetiségekre kiterjedtek, ám a szerzők tartózkodtak bármi olyan következtetéstől vagy értelmezéstől, ami bántó lett volna ezen népcsoportokra. A felhalmozott számok és adatok regisztráltak ugyan bizonyos különbségeket a népcsoportok magasságát vagy fejformáját illetően, de ezek, úgy tűnik, nem adtak alapot a társadalomra vonatkozó kijelentések megformálásához, nem szolgálták egy rasszista tipológia létrehozását.

A magyarországi lakosság antropológiai felmérésének Török által meghirdetett programját illetően az anatómus és antropológus Lenhossék Mihály (1863–1937) 1915-ben még mindig azon kesergett, hogy a Török-féle tanszék megalapítása óta eltelt több mint három évtized alatt „a magyar tudomány még mindig csak vajmi keveset törlesztett ebből a tartozásából”.¹⁰⁰ Ennek egyik oka Török szakmai döntéseiből fakadt: elég bizarr projektekbe bonyolódott, amelyek felemésztették idejét és energiáját, és nagy nemzetközi szakmai vitákhoz vezettek.¹⁰¹ A kraniometria volt a fizikai antropológia azon területe, ahová Török a legtöbb energiáját kanalizálta, és amely nemzetközi hírnevet hozott számára. Ez volt az a terület is, ahol már abszurd végletekig vitte a méricskélést, és így akaratlanul is részben hozzájárult a kraniometria trónfosztásához az európai fizikai antropológiában. Ezen a téren végzett munkájának betetőzéseként 1890-ben kiadta *Grundzüge einer systematischen Kraniometrie* című, 631 oldalas kézikönyvét, melyben az emberi koponyán elvégezhető 5371 mérést¹⁰² írt le, és több mint 10 000 lehetséges kapcsolatot adott meg, amelyek az általa bevezetett 178 jelzőszám és több mint 2500 szög, háromszög és sokszög alapján voltak mérhetőek.¹⁰³ Célja mindezzel az volt,

⁹⁷ Semayer 1897: 302; Jankó 1896b.

⁹⁸ Semayer 1897: 384–394.

⁹⁹ Az I. világháborúig még Bartucz Lajos ez irányú munkássága az, ami említésre méltó. Sajnos a tanulmány keretei nem teszik lehetővé ennek áttekintését.

¹⁰⁰ Lenhossék 1915a: 191. 1912-ben Bartucz Lajos így értékelte az embertan akkori állását: „ma, amikor a honi faji vizsgálatok csak éppen hogy megindultak s mindössze néhány adattal rendelkezünk [...], nem ismerjük sem a honfoglalókat, sem a hunnok, avarok s hazánkban megfordult [...] népek jellegzetes faji sajátosságait.” Az ezt követően felvázolt programja pontosan egyezik Török már tárgyalt, 1882-es programjával, mintha az eltelt harminc év alatt szinte semmi sem történt volna. Bartucz 1912: 10.

¹⁰¹ Török életéhez és munkásságához: Semayer 1912; Sebestyén 1912; Lenhossék 1915a; Massin 1996.

¹⁰² Sebestyén 1912: 271.

¹⁰³ Török kraniometriai munkásságának részletes tárgyalása: Massin 1996: 106–114.

hogy a fizikai antropológiát egzakt tudománnyá alakítsa.¹⁰⁴ Ezzel a kutatással megszolgált a „kranológia pesti reformere” címet,¹⁰⁵ és sok gúnyt és éles kritikát váltott ki szakmabéli kortársaiból.¹⁰⁶ Török becsületére váljék, hogy maga is beismerte vállalkozása hiábavalóságát, amikor 1891-ben leírta: nem tudná megmondani, ezen mérések közül mennyi bizonyult hasznosnak a koponyaforma általános kraniometriai meghatározásánál.¹⁰⁷

Töröknek egy másik tudományos vállalkozása Magyarországon váltott ki szenvedélyes kritikai támadást, rámutatva arra, hogy az antropológus kudarcot vallott eredeti célkitűzésében: a magyarországi népesség faji típusainak meghatározásában. Török hosszú időn keresztül végzett méréseket egy ajnó¹⁰⁸ koponyán, amelyet Széchenyi Béla gróf kelet-ázsiai expedíciójáról hoztak haza. Eredményeit a *Budapesti Szemle* öt egymást követő számban hozta le, terjedelmes cikkekben.¹⁰⁹ A „magyar arc vita” közepén és a Munkácsy *Honfoglalását* övező kritikai hullám idején, 1893-ban az újságíró Tóth Béla megpróbálta megszállottsága miatt nevetségessé tenni Törököt, és számon kérte rajta, miért hanyagolta el a magyar típusok antropológiai vizsgálatát. Tóth kijelentette, hogy míg a magyar antropológia apostola egyetlen ajnó koponyára vesztegette energiáit („noha még egyetlen magyar sem látott soha élő ajnót”), a magyar típusokat érintő egyetlen fontos tudományos ismeretünk az, hogy olyan nem létezik!¹¹⁰

Az európai fajok laboratóriuma vagy faji olvasztótégely?

Az ország etnikai sokszínűsége mellett a „tisza” magyar típusok meghatározása különösen nagy nehézséget jelentett az antropológia számára. Amikor 1882-ben Török kinyilvánította az antropológia feladatait, úgy hitte, a magyar „faj” csak más, vele együtt élő és keveredő fajtípusokkal összehasonlítva tanulmányozható.¹¹¹ Egy évtizeddel később már jelezte a vállalkozás lehetetlenségét, mikor így érvelt: nagy népességben sokféle típus létezik, és a keveredés miatt ezek nagy változásokon mennek keresztül. A honfoglalás óta a magyar népesség a típusok jelentős gyarapodását és diverzifikációját mutatja. Még egyes régiók „legtisztább” lakossága is csupán változatokat mutat, amelyek nem állíthatók sorrendbe a tisztaság mértéke szerint, mivel nem ismerjük az ősi típusokat.¹¹² Végkövetkeztetése

¹⁰⁴ Semayer 1912: 263; Török 1890a.

¹⁰⁵ Bartucz 1938–1939: 105.

¹⁰⁶ Kollmann például az antropológia zsákutcájának nevezte ténykedését: Bartucz 1938–1839: 106–107. Virchow az ilyen részletes és abszurd méricskélést nem tudósnak, hanem „remetéknek” valónak tartotta, idézi Semayer 1912: 262.

¹⁰⁷ Törököt idézi Massin 1996: 107.

¹⁰⁸ Az ajnók Japán őslakosai voltak.

¹⁰⁹ Török 1889.

¹¹⁰ Tóth 1893.

¹¹¹ Török 1882a: vi.

¹¹² Törököt idézi Sozan 1977: 209.

pedig így hangzik: „nincs egyetlen olyan emberi faj sem, amelyik ne keveredett volna más fajokkal, és így nem beszélhetünk ú.n. tiszta emberfajokról.”¹¹³

Nem meglepő, hogy Töröknek a fajkeveredésről vallott nézeteit sok tudóskollégája osztotta a soknemzetiségű Magyar Királyságban. Pulszky Ferenc régész és a Nemzeti Múzeum igazgatója egy parlamenti felszólalásában úgy fogalmazott 1893-ban, hogy a keveredésnek és változásnak köszönhetően az „utolsó magyar-szabású ember” is évszázadokkal ezelőtt „eltűnt a föld színéről”.¹¹⁴ A kiváló orientalista Vámbéry Ármin 1895-ben kijelentette, hogy Magyarországon a keveredés miatt lehetetlenség tiszta fajtípusokat találni: „a magyarok mai nemzedékének ereiben az ősmagyar vérnek egyetlen cseppecskéje sincs meg”.¹¹⁵

Ilyen ellentmondásos szakmai kontextusban publikálta Jankó azon *Magyar típusok* című arcképsorozatát, amelyet a világ szakmai közönsége elé tárt az 1900-as párizsi antropológiai kongresszuson, és amely Herman Ottót 1902-es, sok port kavart könyvének megírására indította. A *Magyar típusok*hoz Jankó 1895 óta gyűjtötte az adatokat a Balaton környékén, Zala és Somogy megyékben. Mivel kutatások híján még nem mutatható be magyar típusokat az egész ország területéről, fontosnak tartotta, hogy azokat olyan „vidékek szerint mutassuk be, melyek népe történetileg, nyelvileg és ethnographiailag magában egységes”.¹¹⁶ A Jankó által feldolgozott terület 50 faluból állt, melyeknek „anthropológiájuk közös elemekből, azonos milieuban hasonló módon fejlődött”. Ezt a régiót Jankó „a legtisztább magyar területek egyikének” tekintette, ahol a népesség 99,1%-a magyar volt, s csak a 0,9%-át tették ki a „német, horváth, tót, vend és egyéb nemzetiségek”. Kiemelte még, hogy mérést csakis a magyarság képviselőin végzett, „ki az illető faluban törzsökös s már a 18. századból is kimutatható családból való, s kiknek anyjuk is törzsökös magyar családból ered”.¹¹⁷

Elővigyázatossága ellenére Jankó vállalkozása a szakmai kritikák lavináját indította el. A folklorista Sebestyén Gyula kifogásolta, hogy a 18. századig visszamenő falusi anyakönyvek használata mellett, melyek ugyan nagy segítséget nyújtanak „az újabban már nagyon keveredő népesség tisztább típusainak kiválogatásánál”, Jankó elmulasztotta a vezetékneveket is figyelembe venni, mint „a nép egy másik, még messzebbre visszamenő anyakönyvét”. Így kerülhetett a soro-

¹¹³ Török 1890b: 375. Itt a „faj” „faji típusokat” jelent.

¹¹⁴ Pulszkyt idézi Tóth: 1893.

¹¹⁵ Vámbéry 1895: 369. A sok keveredés kapcsán Vámbéry kijelenti: „ha fel is teszünk bizonyos különös magyar típust, az fajok kereszteződéséből támadt [...]. Ősmagyar, a ki e jogcímrre hivatkozhatott, már a 12. században is nagy ritkaság számba mehetett, a történelem későbbi folyamatában pedig felettébb illuszorikusnak kell olyannak létezését tekintenünk. A mai Magyarország ethnikai alakulata bizony olyan évszázadokon át húzóódó történeti események terméke, amelyek alatt [...] a népesség zöme azonban szakadatlan és hatalmas változásoknak volt kitéve.” Vámbéry 1895: 368–369.

¹¹⁶ Jankó 1900: 7.

¹¹⁷ A megvizsgált 327 egyénen egyenként 55 mérést végzett, és „en face” és profil fényképeket is készített. A fényképekhez mellékelte az illető család- és keresztnévét, születési és tartózkodási helyét, foglalkozását, korát, hajának, bajuszának, szemének színét, orrának alakját, magasságát, fej kerületét és a „cephalindexet.” Jankó 1900: 8.

zatba három „Tót” és egy „Német”, mely nevek a „családalapító ős nemzetiségi bélyegének tekintendők”. Sebestyén ugyanilyen jegynek találta a „Matyinkó” és „Sziver” neveket is. Kifogásolta a „helységnevekből képzett személyneveket” is (Kónyi, Komáromi, Dankházi, Mányóki), „melyek azt bizonyítják, hogy viselőik a megjelölt községből szakadtak a rájuk nézve idegen Balaton-mellékre”.¹¹⁸

Több külföldi szakember is reflektált Jankó munkájára, amit az 1900-as párizsi konferencia után kaptak kézhez.¹¹⁹ Az angol antropológus, John Beddoe Sebestyénhez hasonlóan megkérdőjelezte Jankó magyar típusainak tisztaságát azáltal, hogy „fajilag” a következő elemeket, illetve „keverékeket” vélte felfedezni Jankó magyarjai közt: „11 többé-kevésbé magyar; 4 finn; 6 talán szláv keverék; 5 német keverék; 1 cigány (idegen típus); 1 zsidó; 1 arc szerint még magyar; 1 mint előző, de neve – Bogdán – szláv.” Beddoe tehát „vegyes elemekből alakult keveréket” látott Jankó magyar típusaiban.¹²⁰ Míg Herman Ottó boldogan használta fel Beddoe észrevételét Jankó elleni támadásában, Semayer ellene fordította a fegyvert, és sorolta a Herman „igaz magyarjai” közt kifogásolható neveket, mint: „Zupor-Laki György”, a „Majlát familiája, [...] Fáró János, sőt Kún Ferencz, Csupor András, Kelemen János”, a Sebestyének, „Pati-Nagy Pál, Mórocza és az Öreg Rác”, akik „a magyarok sorából irgalmatlanul törlendők”.¹²¹

Kiadványában Jankó maga is kijelentette, hogy

„már a fényképek megtekintése meggyőz minket arról, hogy ebben a magyarságban különböző időkben idegen, nem magyar elemek olvadtak bele [...]. Ez Magyarországon egyáltalában nem magában álló jelenség; országunkat a tatár- majd törökjárás annyira kipusztította, elnéptelenítette, a megmaradt népességet annyira összerázta, majd szétszórta, s az idegen telepésekkel összekeverte, hogy aligha van a magyarságnak egy olyan töredéke is, amely keverődéstől érintetlen volna; mindössze a felvett idegen elemek mennyisége lehet a kérdéses.”¹²²

A faji keveredés kérdésében Herman maga is ellentmondásba keveredett az 1902-ben publikált, *A magyar nép arcza és jelleme* című könyvében. Kimondta ugyan, hogy a keveredés szinte lehetetlenné tette a magyarok antropológiai meghatározását, mégis kutatott valamiféle egységesítő elv után, melyet – mint láttuk – végül a szem kisugárzásában vélte felfedezni.¹²³

Semayer Vilibáld, ekkor már a Néprajzi Múzeum igazgatójaként és a menдели törvények megkésett, 1900-as „újralfedezésének”¹²⁴ ismeretében kritizálta Herman könyvét 1903-ban, amikor kijelentette, hogy nem létezett fajkeveredés

¹¹⁸ Sebestyén 1901: 91.

¹¹⁹ Ezeket közli Semayer 1903: 83–84, 114–116.

¹²⁰ Beddoe-t idézik Herman 1903b: 412–413; Semayer 1903: 114–116.

¹²¹ Semayer 1903: 103.

¹²² Jankó 1900: 9.

¹²³ Herman 1902.

¹²⁴ Gregor Mendel 1866-os örökléstan törvényeinek 1900-as felfedezése.

(„a fajok teljes keveredése”), mert a különböző fajok egyedei pár generáción belül visszaütöttek az őseikre. Úgy érvelt, hogy a faji jelleg nem veszett el, és hogy még senki sem látta új (ember)fajok megjelenését, csak kevert egyedek születését. Következtetése szerint „tehát a magyar faj ugyanaz, mint ami volt akkor, amikor a Tisza-Duna területére költözött”.¹²⁵ Amellett, hogy beazonosított két „magyar antropológiai típust”: az ugor és török típusokat (ezzel támogatva meg a tételét, hogy a magyarság két antropológiai „fajból alakult össze a finn-ugorságból és a törökségből”),¹²⁶ be kellett vallania, hogy továbbra is a magyar antropológia fontos feladata volt, hogy „az etnikai magyarságot alkotó antropológiai faji típusokat” kutassa.¹²⁷ És míg Semayer még a magyarságon belül sem talált faji egységet (ezért hangoztatta, hogy csak magyar faji típusokról beszélhetünk), a korabeli néprajz szellemében az egységesítő elemet az „etnoszban”, a népben találta meg.¹²⁸

Semayer a fajkeveredés tézisének tagadásakor Julius Kollmann Svájcban működő antropológus fajok állandóságát („persistentiáját”) hirdető elméletére támaszkodott (miszerint a fajok olyan állandó típusok voltak, amelyeket sem a környezet, sem a keresztezés nem befolyásolt; mely elméletet Virchow és német kortársai közül többen is osztottak).¹²⁹ Jellemző módon Török éppen a tiszta fajok létezésének és keveredésének kérdésében folytatott elmérgesedő harcot Kollmann-nal az 1890-es évektől kezdve.¹³⁰

Töröknek a kraniometria területén kifejtett munkássága idővel hozzájárult a fizikai antropológia bizonyos alapvetéseinek aláaknázásához és a kraniometria általános hanyatlásához. Nemzetközi fórumokon tett kijelentéseivel – mint például: „a cephalic index alkalmatlannak bizonyult a faji megkülönböztetésre”, és a „kraniometria [...] nem nyújt elegendő alapot a faji rendszerezésre”¹³¹ – a kraniometria koporsójába verte a szegeket. Mint azt Massin megállapította, a huszadik század első évtizedeire a kraniometria már a régiebb, „empirikus” megközelítést példázta a közép-európai antropológián belül. Németországban ekkor már színre lépett egy új, darwinista tudós generáció, melynek képviselői a kraniometriát „statikusnak és sterilnek” tartották, és egy újabb, dinamikusabb biológiai megközelítés hívei lettek, ami kedvezett bizonyos evolucionista faji hierarchiák felállításának. „Egy eféle evolúciós gondolkodás megnehezítette a dolgot azok-

¹²⁵ Semayer 1903: 93–94.

¹²⁶ Semayer 1903: 112.

¹²⁷ Semayer 1903: 95, 103.

¹²⁸ Semayer 1903: 95.

¹²⁹ Semayer 1903: 89–90, 94–95; Zimmerman 1999: 427.

¹³⁰ Török álláspontja szerint a fizikai antropológia zsákutcába jutott hibás premisszái miatt: különösen mert sokan az antropometriai mérések mértani közepétől várták a faj vagy a típus meghatározását (illetve a faji tisztaság vagy keveredés mértékének megállapítását). Török szerint azonban az antropológusok itt előre feltételezték azt, amit bizonyítani akartak, tudniillik a tiszta faj létét – amelyet szerinte még senki sem bizonyított. Massin 1996: 108–110. Török véleményét nyilván meghatározták magyarországi tapasztalatai.

¹³¹ Massin 1996: 110–111.

nak, akik harcoltak az árja és teuton rasszizmus ellen, hogy elkerüljék a hierarchikus szemléletmódot.”¹³²

Az I. világháborút megelőző években a tárgyalt magyar tudósok közül, úgy tűnik, Semayer képviselte ezt a dinamikusabb biológiai megközelítést. Hozzá kell tennünk azonban, hogy az idős Virchow-val és kollégáival ellentétben a magyar antropológusok és néprajztudósok „nagy öregjei”, Török, Hunfalvy, Herman és mások, mind már eleve az evolúciós doktrína követői voltak, és ez esetükben nem vezetett el a vulgáris rasszista gondolkodáshoz. A Semayer által is propagált modernebb, a mendeli törvényeken nyugvó megközelítések¹³³ azonban nem feltétlenül nyertek azonnal teret a magyar „fajkutatásban.” Az idős generáció tagjai csak a világháború előtti években hunytak el (Török 1912-ben, Vámbéry 1913-ban, Herman pedig 1914-ben). S mint azt Lenhossék Mihály 1915-ben összegezte: noha többen vallják Mendelt követve, hogy „az emberi fajok változhatatlanok [...], vannak sokan, akik még ma is hisznek a fajkeveredésnek új fajokat termelő hatásában s éppígy a külviszonyoknak a fajokat az idők során szomatikai tekintetben átalakító szereplésében”.¹³⁴

A századfordulón Európában talán Magyarország volt a legjobb bizonyítéka Virchow 1877-es meglátásának, miszerint a faj és a nemzet nincsenek átfedésben: a különböző fajtípusok nem esnek egybe a meglévő politikai és nyelvi határokkal, és ily módon az európai nemzeteknek nincs biológiai alapjuk.¹³⁵ 1915-ben Lenhossék számba vette azokat az adatokat, amelyeket a magyar „faj antropológusok” addig felhalmoztak, azonban túl „kevésnek” és „elégtelennek” találta őket ahhoz, hogy bármilyen átfogó képet alkothasson a magyarországi népességről.¹³⁶ A magyarok „faji eredetét” még 1918-ban is igen „vitatott kérdésnek” találta, és a jövőre bízta annak megfejtését. Jellemző módon hozzátette: „Ami a magyarság faji eredetét illeti, az elégtelen tudásunknak köszönhetően annak megállapításához még mindig a nyelv kínálja a legfontosabb alapot.”¹³⁷

Összefoglalásképpen kijelenthetjük, hogy ami a tudósok eredeti szándékát, a magyar faji típusok beazonosítását illeti, a magyar antropológia áthághatatlanak tűnő akadályba ütközött. Más szemszögből tekintve viszont sikeresen részt vett a soknemzetiségű Királyság néprajzi és antropológiai megerősítésében. Másként fogalmazva: a magyar típusok meghatározásának (vagy a tiszta faji formák felkutatásának) nacionalista programja sikertelenségbe fulladt, amely azonban kedvezett a faji/etnikai sokszínűséget hirdető, a „belső másságot” integráló „birodalmi” programnak, és nyitva hagyta az ajtót az asszimiláció előtt.¹³⁸

¹³² Massin 1996: 99–100.

¹³³ Semayer elméleti felkészültségéhez és eszköztárához: Semayer 1899, 1905.

¹³⁴ Lenhossék 1915a: 210.

¹³⁵ Virchow-t (Virchow 1877) idézi Massin 1996: 100–101.

¹³⁶ Lenhossék 1915b, különösen 757–762.

¹³⁷ Lenhossék 1918: 284.

¹³⁸ Itt visszautalok a bevezetőben Stocking által felvetett nemzeti és imperialista kontextusok távolságának, illetve esetleges összeegyeztetésének a kérdésére.

A fizikai antropológia és a néprajz eleinte talán gyümölcsözőnek ígérkező kapcsolata 1903-ra, a „magyar arc vita” időszakára már igencsak megromlott. A Magyar Néprajzi Társaság alapításakor, 1889-ben az antropológus Török Aurélt még a Társaság alelnökének választották, és az antropológiai szekció vezetésével is megbízták.¹³⁹ Pár éven belül azonban a Társaság több tagjával is megromlott a viszonya; eltávolodott kollégáitól, és a néprajzos körökben meggyengült a pozíciója.¹⁴⁰ Szakmai szempontból a probléma az volt, hogy anatómiai háttérével Török a fizikai antropológia túlságosan szűkre szabott nyomvonalát követte, ami a legtöbb néprajzos kollégája számára elfogadhatatlan volt. A már sokat emlegetett Herman-könyv kapcsán 1903-ban kirobbant vitában is jelentős szakadék tátongott a fizikai antropológiának a szóma iránti kizárólagos érdeklődése és az emberi lényt holisztikusan megközelítő néprajzi látásmód között. A Török oldalán az Embertani Tanszéken dolgozó Dobsa László azzal támadt Herman Ottóra, hogy a faji típusok meghatározásánál a szóma sokkal fontosabbnak bizonyult, mint a psziché, mert az mutatott „állandóbb sajátságok[at].”¹⁴¹ S mivel egyedi testek vagy testrészek nem tudták magukba zárni a faj vagy a nemzet minden jellegzetességét, ezért a fizikai antropológiának szisztematikusan, több testrészre és sok emberre kiterjedően kellett tanulmányoznia az állandó testi jegyeket. Dobsa így a bőr, a haj, a testalkat, a koponya és a csontváz fontosságát hangsúlyozta a magyarság faji meghatározásában.¹⁴² A korosodó Herman Dobsát „csupán csak mérő csontanthropologus”-nak nevezte, és még azt a tréfát is megengedte magának, hogy felvetette: ha neki Dobsát magát kéne tüzetesebben meghatározni, „akkor szerinte nem azon kellene kezdenem, hogy többek között a szeméből kisugárzó lényét is vegyem zsinórmértékül, hanem azon, hogy üssem agyon, preparáljam ki, és csontján mérjem ki a »typusát«”.¹⁴³ A néprajzkutató Herman számára a testi aspektusokra való kizárólagos összpontosítás egy olyan holisztikusabb perspektíva feladását jelentette volna, amely egyesítette a szómát a pszichével, a fizikait az etikaival, a csontokat a történelemmel.¹⁴⁴

ÖSSZEGZÉS

Az antropológia, néprajz és etnológia történetének nyugat-európai és német fejlődésével szemben a magyar esetben azt látjuk, hogy az 1900 körüli évtizedekben a nemzet etnikai közösségei felé mutatott, meghatározóan pluralista és integratív hozzáállás volt a domináns, és nem történt jelentős elmozdulás egy biologizáló,

¹³⁹ A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete 1890: 60.

¹⁴⁰ Sebestyén 1912: 271.

¹⁴¹ Dobsa 1903: 309.

¹⁴² Dobsa 1903: 304–306, 310.

¹⁴³ Herman 1903a: 464, 461.

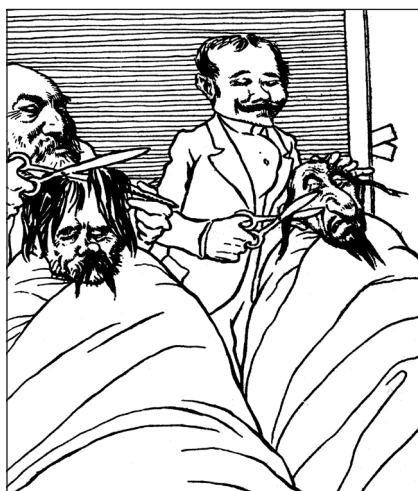
¹⁴⁴ Vö. Marius Turda érvelésével, aki egyenesen azt állítja, hogy a Herman által „beazonosított” magyar testi típusok bizonyítják, milyen „tisztelet övezte az antropológiát Magyarországon a századfordulón” (Turda 2004: 89–90).

hierarchikus és rasszista gondolkodásmód felé. Ami nemzetközi összehasonlításban szembeötlő e tudományterületeken, az nem a nacionalizmus jelenléte (hiszen az munkálkodott minden nemzeti környezetben), hanem a biológiai megalapozottságú fajmeghatározás és a rasszizmus látványos hiánya. Ennek oka pedig nem pusztán a liberalizmus hagyományában keresendő, hanem, többek között, a soknemzetiségű Magyarország „birodalmi” jellegének sajátosságaiban. A brit, francia és amerikai birodalmi törekvések behatárolták a nyugati antropológia lehetőségeit, és azt részben a gyarmatosító célok szolgálatába állították. A századfordulóra a nyugati antropológia és etnológia a kolonizált „másikat” biológiai faji alapokon nyugvó elméletek segítségével helyezte egy hierarchia alsóbb fokára. Az, hogy Magyarországon ezekben a tudományokban effajta stratégiák – úgy tűnik – nem működtek és nem működhettek, nem magyarázható mindössze a liberális hagyományokkal.

Az etnikai kisebbségeknek a kiegyezést követő liberális emancipációja után Magyarországon a meghatározó politikai törekvések a nemzetiségek kulturális és társadalmi asszimilációját célozták. Akkor úgy tűnhetett, ez az egyetlen módja a magyarok kulturális és gazdasági téren betöltött domináns pozíciója megteremtésének, illetve megtartásának. A belső gyarmatosításhoz azonban a nyugati birodalmak rasszista és részben kirekesztő technikái, úgy tűnik, nem feleltek meg. A századfordulóra a soknemzetiségű Magyar Királyság töredező struktúrájának egyben tartása érdekében asszimiláló és integráló stratégiákra, nem pedig stigmatizáló és kirekesztő eszközökre volt szükség.

A kettős cél, hogy egyrészt a Királyság etnikailag sokszínű természetét hangsúlyozzák, másrészt legitimálják a magyarok vezető szerepét, látszólag ellentmondásos tendenciákban nyilvánult meg ezen diszciplínákban, melyek a nemzet lényegét és jelentését voltak hivatva tudományosan megmagyarázni. Láthatjuk a nemzet multietnikus és soknemzetiségi modelljének továbbélését és meghatározó szerepét e korszak néprajztudományában, és mellette észlelhetjük az időről időre hallható (és az 1890-es évek közepétől felerősödő) nacionalista hangokat, melyek kulturális és történeti érvekkel próbálták alátámasztani a magyar igényt a kulturális dominanciára. Az ország etnikai-faji összetettségének elismerése a fizikai antropológiában is tetten érhető (például az antropometriai felmérésekben), amely diszciplína képviselői azonban az általuk gyűjtött adatok értelmezése terén jelentős visszafogottságot mutattak. Továbbá a magyar antropológián belül meghatározónak számító tendencia, hogy a tiszta fajok létezésének doktrínája helyett a faji keveredés gondolatával azonosuljanak, elvezetett a faji összetettség olyan értelmezéséhez, amely kizárta a felsőbb- és alsóbbrendűség gondolatainak alkalmazását a különböző etnikai csoportok összehasonlításakor.

A fentebb említett kettős cél magyarázatot ad arra is, miért nem egy biológiai megalapozottságú fajfogalmat karoltak fel e tudósok, noha a választás rendelkezésükre állt. A magyar nemzet mint integráló egység felfogása kizárta a faji vagy etnikai különbözőségek tudományos biologizálását, és ezzel elejét

4. kép. Náczi bácsi a csoda-fodrász (Borsszem Jankó 1900. február 25.)

vette a hierarchián és kizáráson alapuló rasszista érvelés térnyerésének. De még a nacionalistább és sovínisztább asszimilációs törekvések követelése is kizárta ezt a logikát. Az asszimiláció gondolata ugyanis szembement a faji tisztaság mítoszának elveivel, amelyek a keveredést a faji degeneráció forrásának tekintették, és így a nemzetre veszélyesnek találták.

Herman Ottó „dilettáns” antropológiája talán nem is annyira képtelen, mint amilyennek elsőre tűnik. A magyarságot nem a fej formájában vagy a csontokban, nem a biológikumban kereste, hanem valami másban: a szem kisugárzásában, vagy éppen a magyar bajuszban. Míg a biológiailag meghatározott faji

hovatartozás ellehetetlenítette volna az asszimilációt, a kulturális fajdefiníció határozottan megkönnyítette azt. Végso soron a fejformájától vagy csontozatától az ember nem szabadulhat, a bajszától viszont annál könnyebben.

Úgy tűnik, magyarnak lenni (magyarrá válni) inkább állt ebből a metaforikus értelemben használt borbély-nyisszantásból, mint a faji meghatározottságokból (lásd a *Borsszem Jankó* népszerű politikai élclapban 1900-ban megjelent karikatúrát, 4. kép).¹⁴⁵ A történelem fintora, hogy a tanulmányomban felbukkanó, a magyarság lényegét meghatározni szándékozó tudósok maguk is mind, egytől egyig megtették e szimbolikus bajuszvágást, hisz maguk is az asszimilált kisebbségeket reprezentáltak: például a szlovák környezetben élő szepesi német családban nevelkedett (és születési helyéről rendszeresen valótlanságot állító) Herman Ottó, vagy a német paraszti családban született Hunsdorfer, alias Hunfalvy Pál, aki, noha a korszak legnagyobb magyar nyelvészévé vált, 17 évesen meg nem beszélt magyarul. Vagy gondoljunk a magyar nyelv eredete felett vívott harcban ellenfelére: a szegény zsidó család sarjára, Bamberger Hermann, alias Vámbéry Árminra. Úgy tűnik, Herman választása, hogy a kiegyezés egyik fő tervezőjének, Deák Ferencnek az arcszörzetén mutassa be a magyar bajuszban meglévő „ropant alakító erő” tökéletes – noha feltehetően nem szándékos – szimbolikus utalás a magyar nemzet dualizmus kori természetének politikai következményeire.

FORRÁSOK

- A Magyarországi Néprajzi Társaság Szervezete 1890: *Ethnographia* (1.) 59–60.
- Bartucz Lajos 1912: Göcsej és Hetés népének anthropológiájáról. *Ethnographia* (23.) 9–19.
- Csaplovics János 1822: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. *Tudományos Gyűjtemény* (3.) 37–65, (4.) 3–50, (6.) 79–92.
- Csaplovics, Johann 1829: *Gemälde von Ungern I–II*. Pesth.
- Dobsa László 1903: Észrevételek a magyar arcz kérdéséhez. *Budapesti Szemle* (28.) 114. köt. 317. 301–311.
- Herman Ottó 1902: *A magyar nép arcza és jelleme*. Budapest.
- Herman Ottó 1903a: A magyar arcz ügyéhez (vizonzás). *Budapesti Szemle* (28.) 114. köt. 318. 458–465.
- Herman Ottó 1903b: A magyarság arczáról. *Ethnographia* (14.) 409–418.

¹⁴⁵ A kép alatti versike a csodafodrász, „Náczi bácsi” csodás művészetét dicséri: 1. Kép: „Tessék besétálni kérem / Szépek lesznek – azt ígérem. / Én s legényem Egan (Igen) / Úgy nyírnunk, hogy az Vergnüen!” 2. Kép: „Belép ruthén, meg a gácsi – / Tettnek ered Náczi bácsi. / Egan (Igen) hú legénye / A világért sem henyélne.” 3. Kép: „Olló csattog, b’retva serczeg, / Múlnak szépülési perczek. / Legény tulbuzg s Náczi bácsi / Ajkán kél egy játszi ’ács!” 4. Kép: „Náczi bácsi műve készen: / Ruthén s gácsi más egészen. / Magyaros már a pofája... / Mily mávészet! ’láz’ szolgája!” *Borsszem Jankó* 1900. február 25. 8–9. A „Náczi” név feltehetően az Ignác beceneve volt és – a korabeli viccek alapján – erősen zsidó áthallással bírt.

- Herrmann Antal 1896: A népesség ethnographiája. In: Jékelfalussy József (szerk.): *Az ezredéves magyar állam és népe*. Budapest, 350–367.
- Herrmann Antal – Hunfalvy Pál 1889: *A magyarországi Néprajzi Társaság alapszabályai*. Budapest.
- Hunfalvy Pál 1876: *Magyarország ethnographiája*. Budapest.
- Jancsó Benedek 1900: Az újabb román ethnographiai mozgalmak hazánkban. *Ethnographia* (11.) 11–18, 63–71.
- Jankó János 1893a: *Dr. Jankó János bizottsági tag javaslata a néprajzi kiállítás ügyében*. Budapest.
- Jankó János 1893b: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe. Néprajzi tanulmány*. Budapest.
- Jankó János 1896a: *Levél a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatójának*. Kézirat. (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára, NMI 61/1896.)
- Jankó János 1896b: Adatok a Bács-Bodrogh megyei sokaczkok néprajzához. *Ethnographia* (7.) 34–64.
- Jankó János 1897: *Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja*. Különlenyomat Matlekovits Sándor: »Magyarország az ezredik évben« című kiállítási főjelentéséből. Budapest.
- Jankó János 1900: *Magyar typusok. 1. sorozat: A Balaton mellékéről*. Budapest.
- Jankó János 1902: *A Balaton-melléki lakosság néprajza*. Budapest.
- Jankó János 1989: *A milleneumi falú*. (Facsimile kiadás). Budapest.
- Jékelfalussy József 1896: Nemzetiségi viszonyok. In: Jékelfalussy József (szerk.): *Az ezredéves magyar állam és népe*. Budapest, 368–378.
- Kovács Gyula 1896: A néprajzi kiállítás. *Ethnographia* (7.) 253–272.
- Kőrösi József 1875: Anthropologiai adatok a budapesti iskolás gyermekekről. *A Hon*, 1875. október 20. 2.
- Lenhossék József 1875: *Az emberi koponyaisme: Cranioscopia*. Budapest.
- Lenhossék Mihály 1915a: Teendők az antropológia terén. *Ethnographia* (26.) 185–215.
- Lenhossék Mihály 1915b: A magyarság anthropológiai vizsgálata. *Természettudományi Közöny* (47.) 757–783.
- Lenhossék Mihály 1918: Európa lakosságának eredete és fajbéli összetétele. *Természettudományi Közöny* (50.) 269–293.
- Monsieur Arpad. A párisi honfoglaló 1893. *Magyar Hírlap* 1893. április 24. 5–6.
- Scheiber, Sámuel 1881: Untersuchungen über den mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn. *Archive für Anthropologie* (13.) 233–267.
- Sebestyén Gyula 1901: Dr. Jankó János: Magyar typusok. *Ethnographia* (12.) 81–91.
- Sebestyén Gyula 1912: Anthropológia és ethnographia. *Ethnographia* (23.) 268–276.
- Semayer Vilibáld 1897: Adatok a bács-bodroghmegyei sokaczkok anthropológiájához. *Ethnographia* (8.) 299–311, 382–395.
- Semayer Vilibáld 1899: A szlávság eredetének Niederle-féle elmélete. *Ethnographia* (10.) 185–199.
- Semayer Vilibáld 1903: A magyarság anthropológiai típusai. *Ethnographia* (14.) 81–118.
- Semayer Vilibáld 1905: *Az ember faji sajátossága*. Budapest.
- Semayer Vilibáld 1912: Dr. Török Aurél emlékezete. *Ethnographia* (23.) 257–267.
- Tóth Béla 1893: Magyar típus. *Magyar Hírlap*, 1893. április 22. 1–2.

- Török Aurél 1882a: Előszó. *Anthropologiai Füzetek* (1.) 1. v–viii.
- Török Aurél 1882b: A Budapesten felállítandó Anthropológiai Múzeum és Intézet tárgyában. *Anthropologiai Füzetek* (1.) 1. 300–308.
- Török Aurél 1889: Egy ősi emberfajtról Ázsia keleti szélén. *Anthropogeographiai tanulmány.* *Budapesti Szemle* (17.) 57. köt. 146. 176–201, 147. 358–383; 58. köt. 148. 13–41, 149. 212–244, 150. 340–386.
- Török Aurél 1890a: *Grundzüge einer systematischen Kraniometrie.* Stuttgart.
- Török Aurél 1890b: A mai emberbúvárlatról, 2. rész. *Budapesti Szemle* (18.) 61. köt. 159. 363–379.
- Török Aurél 1892: Az emberbúvárlat a néprajzban. *Ethnographia* (3.) 262–270.
- Török Aurél 1893: *Jelentés III. Béla király és neje testereklyéiről.* Budapest.
- Török Aurél 1894: Adatok az Árpádok testereklyéinek embertani búvárlatához. *Értekezések a természettudományok köréből* (23.) 9. 1–66.
- Török Aurél 1897: *Esdő szó a magyar nemzethez a honalapító királyok emléke iránt való kegyelet ügyében III. Béla király halálának 701.-ik évfordulója alkalmából.* Budapest.
- Vámbéry Ármin 1895: *A magyarság keletkezése és gyarapodása.* Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Avrutin, Eugene M. 2007: Racial Categories and the Politics of (Jewish) Difference in Late Imperial Russia. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* (8.) 1. 13–40.
- Baker, Lee 1998: *From Savage to Negro: Anthropology and the Construction of Race, 1896–1954.* Berkeley – Los Angeles.
- Bartucz Lajos 1938–1939: *A magyar ember. A magyarság antropológiája.* Budapest.
- Bartucz Lajos 1957: A magyar antropológia múltja és szakosztályunk jövő feladatai. *Anthropológiai Közlemények* (2.) 4. 1–13.
- Berner, Margit 2010: Race and Physical Anthropology in Interwar Austria. *Focaal – Journal of Global and Historical Anthropology* (58.) 16–31.
- Brain, Robert 1993: *Going to the Fair: Readings in the Culture of Nineteenth-Century Exhibitions.* Cambridge.
- Cieger András 2015: Árpád a Parlamentben: A festőművészet esete a tudománnyal és a politikával. In: Lajtai Mátyás – Varga Bálint (szerk.): *Tény és fikció: Tudomány és művészet a nemzetépítés buvőkörében a 19. századi Magyarországon.* Budapest, 25–48.
- Cooper, Frederick – Stoler, Ann Laura (eds.) 1997: *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World.* Berkeley.
- Domokos Péter – Paládi-Kovács Attila 1986: *Hunfalvy Pál (A múlt magyar tudósai).* Budapest.
- Erdődy Gábor 1984: *Herman Ottó és a társadalmi-nemzeti felemelkedés ügye.* Budapest.
- Farkas Gyula 1971: Herman Ottó antropológiai és régészeti tevékenysége. In: Kósa László – Keve András – Farkas Gyula (szerk.): *Herman Ottó.* Budapest, 125–171.
- Freifeld, Alice 2000: *Nationalism and the Crowd in Liberal Hungary, 1848–1914.* Baltimore.

- Fuchs, Brigitte 2003: 'Rasse,' 'Volk,' 'Geschlecht': *Anthropologische Diskurse in Österreich, 1850–1960*. Frankfurt am Main.
- Fuchs, Brigitte 2011: Orientalizing Disease. Austro-Hungarian Policies of 'Race,' Gender, and Hygiene in Bosnia and Herzegovina, 1874–1914. In: Promitzer, Christian – Trubeta, Sevasti – Turda, Marius (eds.): *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Budapest – New York, 57–85.
- Goody, Jack 1995: *The Expansive Moment: Anthropology in Britain and Africa*. Cambridge.
- Greenhalgh, Paul 1988: *Ephemeral Vistas. The Exposition Universelles, Great Exhibitions and World's Fairs, 1851–1939*. Manchester.
- Hinsley, Curtis M. Jr. 1981: *Savages and Scientists: The Smithsonian Institution and the Development of American Anthropology, 1846–1910*. Washington, D.C.
- Hofer, Tamás 1991: Construction of the "Folk Cultural Heritage" in Hungary and Rival Versions of National Identity. *Ethnologia Europaea* (21.) 145–170.
- Hoffenberg, Peter 2001: *An Empire on Display. English, Indian and Australian Exhibitions from the Crystal Palace to the Great War*. Berkeley.
- Keve András 1971: Herman Ottó természettudományos pályafutása. In: Kósa László – Keve András – Farkas Gyula (szerk.): *Herman Ottó*. Budapest, 74–125.
- Knight, Nathaniel 2008: Nikolai Kharuzin and the Quest for a Universal Human Science. Anthropological Evolutionism and the Russian Ethnographic Tradition, 1885–1900. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* (9.) 1. 83–111.
- Kósa László 1971: Az etnográfus Herman Ottó. In: Kósa László – Keve András – Farkas Gyula (szerk.): *Herman Ottó*. Budapest, 7–74.
- Kósa László 1989a: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest.
- Kósa László 1989b: *A Magyar Néprajzi Társaság története 1889–1989*. Budapest.
- Lafferton, Emese 2007: The Magyar Moustache: The Faces of Hungarian State Formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* (38.) 706–732.
- Marchland, Suzanne 2006: Priests among the Pygmies: Wilhelm Schmidt and the Counterreformation in Austrian Ethnology. In: Penny, H. Glenn – Bunzl, Matti (eds.): *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. Ann Arbor, 283–316.
- Marosi Ernő 2003: „A tudományos ikonográfiai kutatásnak nagy művészi eredménye”: Fadrusz János Mátyás-arcáról. *Korunk* (14.) 12. 20–24.
- Massin, Benoit 1996: From Virchow to Fischer. Physical Anthropology and 'Modern Race Theories' in Wilhelmine Germany. In: Stocking, George W. (eds.): *Volkgeist as Method and Ethic. Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*. Madison, 79–155.
- Maxwell, Anne 1999: *Colonial Photography and Exhibitions. Representations of the 'Native' and the Making of European Identities*. London.
- McClintock, Anne 1995: *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest*. New York.
- Mehta, Uday S. 1997: Liberal Strategies of Exclusion. In: Cooper, Frederick – Stoler, Ann Laura (eds.) 1997: *Tensions of Empire. Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley, 59–86.

- Mehta, Uday S. 1999: *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-Century British Liberal Thought*. Chicago.
- Mogilner, Marina 2013: *Homo Imperii. A History of Physical Anthropology in Russia*. Lincoln.
- Pels, Peter – Salemink, Oscar (eds.) 1999: *Colonial Subjects: Essays on the Practical History of Anthropology*. Ann Arbor.
- Penny, H. Glenn 2002: *Objects of Culture: Ethnology and Ethnographic Museums in Imperial Germany*. Chapel Hill.
- Penny, H. Glenn – Bunzl, Matti 2006: Introduction: Rethinking German Anthropology, Colonialism, and Race. In: Penny, H. Glenn – Bunzl, Matti (eds.): *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. Ann Arbor, 1–30.
- Penny, H. Glenn – Bunzl, Matti (eds.) 2006: *Worldly Provincialism. German Anthropology in the Age of Empire*. Ann Arbor.
- Proctor, Robert 1988: From *Anthropologie* to *Rassenkunde* in the German Anthropological Tradition. In: Stocking, George W. (ed.): *Bones, Bodies, Behaviour. Essays on Biological Anthropology*. Madison, 138–179.
- Qureshi, Sadiya 2011: *Peoples on Parade. Exhibitions, Empire, and Anthropology in Nineteenth-Century Britain*. Chicago.
- Sozan, Mihály 1977: *The History of Hungarian Ethnography*. Washington, D.C.
- Stepan, Nancy 1982: *The Idea of Race in Science. Great Britain 1800–1960*. London.
- Stocking, George W. 1968: *Race, Culture, and Evolution: Essays in the History of Anthropology*. Chicago.
- Stocking, George W. 1987: *Victorian Anthropology*. New York.
- Stocking, George W. 2001: *Delimiting Anthropology: Occasional Essays and Reflections*. Wisconsin.
- Stuchtey, Benedikt (ed.) 2005: *Science across the European Empires, 1800–1950*. Oxford.
- Trencsényi Balázs 2011: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Budapest.
- Turda, Marius 2004: *The Idea of National Superiority in Central Europe, 1880–1918*. Lewiston.
- Varga Bálint 2012: *Árpád above the City. National Integration Processes and Symbolic Politics in Fin-de-Siècle Hungary*. Dr. Phil. Dissertation. Mainz.
- Zimmerman, Andrew 1999: Anti-Semitism as Skill: Rudolf Virchow's *Schulstatistik* and the Racial Composition of Germany. *Central European History* (32.) 409–429.
- Zimmerman, Andrew 2001: *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago.
- Zsigmond Gábor 1979: Hunfalvy Pál. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon. F–Ka*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 597–598.